TIZENEGYEDIK FEJEZET.

Útban Szvát Kohisztánba.

Március 31-én Csárbágh-ba tettem át főhadiszállásomat, öt kilométerrel feljebb északra a Szvát fővölgyében. Csárbágh élénkforgalmú, jókora falu. Fekvése a termékeny, folyamhordta, széles síkság közepén igen kedvező. Egyike annak a négy-öt helységnek, amelyekről azt tartják, hogy valamikor fővárosa volt az országnak. Indo-görög és indoszittya régi pénzeket hoztak oda hozzám, vegyem meg őket. Ezek az érmek arra vallanak, hogy Csárbágh régi multú település. Fölfelé tartva a völgyben, a Kótkai-hágó felé, amerre könnyű átkelés kínálkozik Ghórbandba és az Indushoz, sztúpa-romokat és egykori lakóházak törmelék borította romhelyeit nyomoztam ki.

Az egyik sztúpa romja mintegy másfél kilométerre van Csárbághtól keletre, a völgy síkságán. Talapzata nem ismerhető fel. Az egykori épületnek, hogy úgy mondjam, csak a magva maradt meg, a bele, homlokzatát lehántották róla. (43. kép.) Erősen hiszem, hogy Hszüan-cang csodálatos «kő-sztúpá»-ja ez. Az a kő-sztúpa tíz kilométerre volt Mengcsieh-li-től, vagyis Manglavartól északkeletre. Az a hiedelem járta róla, hogy hirtelen bújt ki a földből ott, ahol Buddha megállott, hogy imádkozzék.

Ezen a helyen is és mindenütt, ahol Szvátból a Miángul újonnan szerzett területére vezet az út, délnek és keletnek, igen jól megépített szállító utak tanuskodnak az uralkodó hadászati érzékéről. Tisztán látja, mily nagyfontosságú a jó közlekedés. Keserves robotmunkába kerülhettek ezek az utak.

Amikor végigpillantottam a Ghórband-hágóra vezető könnyű úton és a Csárbághba levivő, tágas, nyitott völgyön,

elgondoltam, mekkora megkönnyebbüléssel és örömmel üdvözölhették a régi kínai zarándokok ezt a megnyugtató látványt az Indus nehezen járható szurdokai után. Átvergődve az Indus küzdelmes szurdokain, Darélból jövet, ez a völgy fáradalmas útjuk végét jelentette.

A kegyes Fa-hszien, aki 403-ban járta meg az utat Szvátba, az Indus mentén lefelé haladva, szemléltetően írta le «a függő láncok borzalmas útjának» veszedelmeit és fáradalmait. A kínai császári évkönyvek higgadt szövegű feljegyzései is megörökítik ennek az útvonalnak félelmetes természeti akadályait. Európai ember soha be nem hatolt még az Indus Kohisztánnak ezekbe az elriasztó szorosaiba. Rádzsa Sáh Álam járt már arra s a maga tapasztalatai alapján beszélte el nekem élénk közvetlenséggel hétnapos útját. Lefelé járta meg a szorosokat. Fenyegetően fölmeredő szirtek szakadatlan sora szegélyezi a szűk medrében hánykolódó folyót. Rozoga *rafak*-okon kapaszkodik át az út. Bármily kitűnő sziklamászó is, fürge és ügyes, biztos járású, mint minden khusvakti, nem titkolt irtózással beszélt útja veszedelmeiről. Kívánva kívántam, bárcsak elmehetnék vele én is és végigjárhatnám ezt az utat! De nem sok remény van rá, hogy a Pax Britannica — a brit béke — egyhamar megnyissa az utat ezeken a gazdátlan kohisztáni területeken keresztül.

Sáh Álam, Rádzsa Pakhtún Válí két fiatal fiával, Firámorz khánnal és Dzsahángírral együtt, a száműzetés «keserű kenyerét» eszi a Miángul nagylelkűségéből. Veleszületett méltóságérzettel viseli sorsát abban a szilárd reményben, hogy a sors kegye majd csak fölemeli megint. Nagyrabecsülöm magatartásáért és érzem, hogy ez milyen jól esik neki.

Nagybátyjának és mesterének bukása óta két ízben is megkísérlette, hogy visszaszerezze Tangírt és Darélt unokaöccsei nevében, de némi hadakozás után kudarcot vallott, mert kívülről nem támogatták. Hogy megújíthatja-e ezeket a kísérleteket a siker reményével, nem tudom megítélni.

Először Kandia hegyei között talált menedéket. Jól ismeri azt a hegyes-völgyes kerületet, barátai élnek ott.

Az a sejtelmem, hogy annak a segítségnek a rugói, amelyben Szvátban részesül, nem egészen önzetlenek. A történelemben sok példa van rá, Kasmírban és egyebütt, hogy száműzött trónkövetelők szomszédaik segítségével szerezték vissza uralmukat. Semmi új sem lenne benne, ha ez itt is bekövetkeznék. Örültem, hogy a véletlen személyes összeköttetésbe juttatott azokkal az emberekkel, akiknek valószínűleg részük lesz ebben az új trónfoglalásban, ha rákerül a sor.

*

Csárbághból április 2-án indultam tovább, fölfelé a völgyön a Szvát forrásai felé. Utam a Szvát mentén a Bádsáh országának jelenlegi határáig vezetett. Túl rajta terülnek el Kalám és Szvát Kohisztán többi alpi vidékei. Szvát Kohisztán ma még független, de aligha van messze az idő, amikor a Bádsáh és Dír és Csitrál uralkodói összekapnak rajta. Természetesen már eleve megígértem volt, hogy nem lépem át házigazdám országának mai területét, hogy zavarokat ne támasszak s a jövő alakulásának elébe ne vágjak.

Szvát Kohisztán népe ugyanahhoz a dard fajhoz tartozik, amelyhez egész Szvát lakossága a pathán beözönlés előtt. Tudtam jól, hogy igen hasznos lenne a Szvátban elterjedt két dard nyelvet tanulmányoznom és antropológiai adatokat gyüjtenem. A másik ok, amely arra serkentett, hogy fölhatoljak a folyó mentén, ameddig csak feljuthatok a nélkül, hogy «politikai» természetű nehézségeket okozzak, az volt, hogy az előttem fekvő területet még senki nem térképezte. Így azután Tórabáz khán, derék afrídí térképezőmnek ugyancsak kijutott a munkából. Fáradhatatlan hegymászónak és igen ügyes topografusnak bizonyult. Nagyszerűen értette a mérőasztallal való felvételeket. Reméltem is, hogy az indiai térképészeti hivatal (a Survey of India) meg lesz elégedve azokkal az eredményekkel, amelyek utunk északra való kiterjesztésének köszönhetők.

Jókora kiterjedésű falvak mellett vitt el utunk a bőségesen öntözött fővölgyön fölfelé Khvádzsa-khél-be. Ez a tekintélyes helység a vízválasztó láncból eredő nagy

patak mellett fekszik, ott ahol az az Indus felé kanyarodik. Estére heves eső kerekedett. Szakadatlanul zuhogott az eső másnap is. Ki sem mozdulhattunk ezen a napon. Éppenséggel nem sajnáltam ezt a kényszerű késedelmet. Napok óta jártuk már a romokat és «bálvány-szobrokat», a késő esti órákat felemésztette a naplóírás, a fényképfelvételekkel való vesződség, úgy hogy alig jutott idő egyéb feladatokra, még kevésbbé pedig a — pihenőre. Így tehát egyenesen jól esett ez a kis pihenő. Annál jobban sajnáltam kíséretem egyes tagjait, akiket a rólunk való gondoskodás kényszerített rá, hogy a szabadban töltsék a napot ebben a csúf időben. Igaz, hogy mindössze néhány éber őrszem őrködött és virrasztott, a többiek mind úgy aludtak másnap délutánig sátraikban, mint a bunda.

A szakadó esőben naphosszat irogattam kis sátramban. A sátor fenekén tócsában állott a víz. Itt is, ott is besüppedt a föld, nem csuda, mert éppen egy régi temető sírhantjai fölé feszítettük ki sátramat. Április 4-én szerencsére megszűnt az eső. Elindulhattunk tovább felfelé a völgyben.

Az első két napban semmi szembetűnő változás nem mutatkozott a tájképben. Jobbról-balról növekedtek ugyan a hegyek és közelebb vonultak a folyóhoz, de maradt annyi térség a hegy s a folyó között, hogy hely jusson a lépcsőzetes rizsföldeknek. Másodnapra elértük Csurrai-t. Egészen idáig olyan bőséges a víz, hogy a megfelelő nyári melegben kétszer aratnak. Búzát, zabot, repcemagot és egy bizonyos fajta lucernát termelnek errefelé. A lucerna hasonlít a Turkesztánból jól ismert *bidar*-hoz. Üdezöld a mező. A földeket szegélyező sövények mentén tarka virágok pompáznak. Szemet vidító látvány a fakadó tavasz frisseségében.

A folyóhordta földsáv megmunkált szalagja sokkal keskenyebb a jobb — vagyis a nyugati — parton. Ezen a partszegélyen haladunk felfelé, mert errefelé vannak azok az ősi romok, amelyekről hírt hallottam. A romok mind jó magasan vannak a hegyoldalban. Meredeken kellett felkapaszkodnunk hozzájuk, a hegyoldalban. Ahol nincsenek terraszos földek, mindent sűrűn borít a tüskés bozót.

Az itt kinyomozott sztúpák és kolostorok romjai a kisebbek közül valók, de igen megörültem nekik. Végleg megcáfolják ezek azt az uralkodó hiedelmet, hogy a buddhista emlékek nem terjednek túl Csárbágh-on, a folyó nagy kanyarulata közelében. Azért is örültem ezeknek a felfedezéseknek, mert kellemes megnyugtatást nyujtottak és meggyőztek róla, hogy vendéglátó gazdám és emberei igazán lelkes buzgósággal igyekeznek megadni minden lehető tájékozást ezekről a régi emlékekről.

Az ő állandó segítségük nélkül valóban teljességgel lehetetlen lett volna kinyomoznom az ilyen romokat. Az omlatag falmaradványokat már kis távolságból sem lehet megkülönböztetni a hegyoldal sziklájától és cserjéitől. A kora tavaszi időszakban nem ütközött még ki a friss fű a lejtőkön. Ezért aztán a falak vörösesbarna maradványai és a mellettük rendesen mutatkozó edénycserepek halmaza egészen beleveszett a hegyoldal köveinek színébe.

A bevésett díszítő minták bizonyos egyszerű, de jó ízlésre valló fajtái mindig igen gyakoriak a buddhista időkből eredő cserepeken. Ez igen megkönnyíti hozzávetőleges koruk megállapítását. Kísérőimnek pénzbeli jutalmat osztottam ki az ilyen díszített darabokért. Ennek köszönhettem, hogy valamennyien mohón rávetették magukat a kutatásra és halomszámra hordták oda hozzám a leleteket.

Szambat-ban bőrtömlőn kellett átkelnünk a hánykolódó folyón. Paitai-ban azonban, ahol visszajöttünk a balpartra, hogy ott üssünk tábort, a folyó medre már annyira összeszűkült, hogy fahidat vertek a magas sziklás partok között. A híd még nem készült el s bár jól megszerkesztett, szilárd, cantilever-rendszerű hídnak igérkezett,* középső részének három nagy gerendája még olyan ingatag volt, hogy *Móti*, a szipáh-szálár értelmes vizslája semmiképpen nem akart átmenni rajta a maga lábán. Végül is ölben vittük át. A kutyát a Mardánban vásárolták, a katonai telepen. Szülei nyilván megszokták a szähibok társaságát. Így hát Móti

* Fokozatosan előrenyúló gerendákból épített, két parti konzólra támaszkodó gerendahíd. Tibetben s a környező hegyvidéken szokásos. Ilyent látni az 53. képen is. — *Szerk.*

hamarosan megbarátkozott velem. Persze angolul szóltam hozzá. Pathánjaim egészen természetesnek találták, hogy a kutya megértette ezt a *vilájati* nyelvet.

Paitaiban, a Bádsáh nemrégiben épült erődje közelében kellemes táborozó helyre találtunk a folyóhordta áradásos területen. A kakukfű finom illata betöltötte a levegőt és emlékezetembe idézte azokat a messze *dast*-okat, amelyeken valaha jártam az Oxus legfelső forrásvidékén vagy a K'un-lun peremén.

A rákövetkező napokban sok öröme telt régész-szenvedélyemnek. A folyó jobbpartján folytattam megint régészeti kutatásomat. Málhánkat és házigazdám meg kísérőm minden holmiját ezalatt a völgy keleti partjának könnyebb útján szállították tovább.

Teljes huszonnyolc éve múlt akkor, hogy Dean ezredestől, a Malakand akkori politikai «ügynökétől» megkaptam egy írott kő tinta-lenyomatát ; fentebb említett bennszülött megbízottja kedveskedett neki ezzel a lelettel, amikoriban még nem fogott hozzá hamisító üzelmeihez.

Két hatalmas «lábnyom» volt azon a kövön és rajtuk Buddha jele, az egyetemes uralmat jelentő kerék, alatta pedig egy sornyi, szembeszökő kharosthí-betűs írás. A lenyomatot tüstént elküldtem Bühler professzornak, kora legnagyobb ősírástudósának és indologusának. Kísérő levelemben megjegyeztem, hogy hitem szerint ez az állítólag Tirátban, Felső-Szvát egyik falujában talált kő ugyanaz, amelyikről Fa-hszien és Hszüan-cang följegyezte, hogy Buddha csudálatos lábnyoma van rajta. Bühler tanár hamarosan közzétett egy rövid jegyzetet erről a leletről, néhány hónappal azelőtt, hogy a Boden-tavon életét vesztette. Véleménye megerősíti feltevésemet. Megfejtette a feliratot. A szöveg világosan azt mondja a lábnyomról, hogy Buddhától ered, abból az időből, amikor megpihent azon a helyen.

Még mielőtt eljutottam Tirátba, amelynek közelében ma is látható ez a szent ereklye, egy másik régészeti felfedezés örvendeztetett meg. Mind a két régi kínai zarándok megemlékezik egy másik «szent» helyről, nem messze délre attól

a sziklától, amelyen a titokzatos lábnyomok láthatók. Jókora sziklatömb van ott a folyó jobbpartján s rajta a kegyes szemek fölfedezték Buddha szerzetesi ruhájának lenyomatát. Buddha, a hagyomány szerint arra jártában kimosta ruháját és arra a kőre terítette ki száradni. Odavaló emberektől már régebben hallottam, hogy a Tirát faluba vivő úton, a folyó jobbpartján van egy írott kő. Tüstént eszembe jutott erről pártfogó szentemnek ez a második megjegyzése. Képzelhető, mekkora örömmel töltött el, amikor egy buddhista szentély romjai mellől visszatérve — a romok magasan fenn vannak a Ragast Nullahban — elkalauzoltak az említett helyre.

Ott, az út mellett, egy tökéletesen romokban heverő sztúpa falomladékától néhány száz lépésnyire a folyó mélyen bemetszett sziklás medre felett megmutattak nekem egy nagy sziklatömböt. (46. kép.) Hossza megvolt vagy kilenc méter, magassága mintegy három méter hatvan centiméter. Meglehetős síma déli oldalát szanszkrit és arab írásjegyek borították. A szanszkrit betűk annyira elmosódottak voltak, hogy csak néhány szótagot bírtam kibetűzni belőlük. Ennyiből is kitűnt, hogy a középkor elejéről való az emlék, abból az időből, amikor a buddhizmus hinduizált formájában uralkodó volt még ezen a tájon.

Az arab sgraffito-k is érdekesek voltak, mert a helyi vallási kultusz túlélő folytonosságáról tanuskodtak. Az arab betűk nagyobb része az izlám hit tantételeire vonatkoztak. De Buddha ruhájának szent nyomaira nem bukkantam rá, csak a helyre, ahol ezeknek a «nyomoknak» kellett lenniök valamikor. Három és egyharmad méter magasságban és mintegy harmadfél méter szélességben a szikla síma fala teljesen le volt karcolva. Hogy valami rajongó mullah pusztító kezenyoma volt-e ez, — ismeretes, hogy nyolc-tíz emberöltővel ezelőtt behatoltak Szvát-Kohisztánba az izlámnak ezek az erőszakos terjesztői — vagy pedig régi igazhitű ereklye-vadászoké, ki tudná megmondani?

A helyi vallásos kultusz különösképpen egy újabbkori eseményből kapott friss táplálékot. A sztúpa falromja és az út között találtam egy omladozó sírt. Különféle fogadalmi

ajándékok voltak rajta. Egy szerencsétlen afrídí földi maradványai nyugodtak a sírban. Két-három éve került ide ez az ember, mint fegyverkereskedő. A fegyver igen megbecsült árucikk errefelé. Ezt az embert kohisztániak néhány éve meggyilkolták nem messze innen. Itt temették el ezen az alkalmas helyen. Sírját most vallásos hódolattal övezik: valami *sahid*-nak, vértanunak a nyugvóhelyét látják benne.

Ha az életnek nincs is még nagy becse ezen a vidéken, némi kárpótlásul elmondható, hogy az erőszakos halál bűnös áldozatából ugyancsak könnyen vértanut csinál a nép kegyelete.

Sűrű erdő borította lejtőn kaptattam fölfelé a Buddha ruháinak nyomairól nevezetes helyről abba a festői oldalvölgybe, amelyben Tirát falu elszórt házai rejtőznek. Ebben az erdőben láttam az első cédrusokat, fenyő- és vadolajfák társaságában. Tirát legnagyobb házcsoportja közelében, a mélyen bemetszett patak felett emelkedő földterraszon egy jókora kő síma lapján megmutatták a nevezetes feliratot, Buddha «lábnyomaival». A féloldalra fordított és félig földbe süllyesztett követ egy szűk sikátor kőkerítésébe építették be. (50. kép.) A két «lábnyom», habár nem vágódik is mélyen bele a kőbe, elég hatásos lehet a hívőre. Hosszuk csaknem félméter. De azt már bajos megérteni, hogyan lehetséges az, amit Hszüan-cang följegyzett róluk emlékirataiban, hogy: «a lábnyomok nagysága azoknak a vallásos érdemeihez igazodik, akik megmérik».

A kő alakjából kétségtelenül kitűnik, hogy eredetileg síma lapjával fölfelé volt fordítva. Nyilván akkor lökhették ki, amikor lerombolták a szentélyt, amelyben addig tartották. Szerencse, hogy a szomszédos föld gazdái, jóllehet mullah-ok s így vallásos emberek, nem láttak benne semmi megbotránkoztatót, nem sértette ortodox érzelmeiket és nem féltek tőle, hogy a kő elszéleszti nyájaikat. Mert ha ilyesféle szemmel nézik az emléket, bizonyosan megcsonkítják vagy megfelelően betemetik, amikor — évekkel ezelőtt — a véletlen napfényre hozta. A Bühlernek 1897-ben küldött lenyomat jó volt.

A nappal hátralevő részét felhasználtam, hogy lefotografáljam a követ és hirtelenjében kikutassam a két szomszédos romfalat. Egyikük szokatlan alakú volt. Lapos tetejének hossza meghaladta a tizenkét métert. Ebben lehet annak a szentélynek a romja, amelyről szent kínai zarándokunk megjegyzi, hogy a csodálatos lábnyomok fölé építették.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

Eljutok Tórválba.

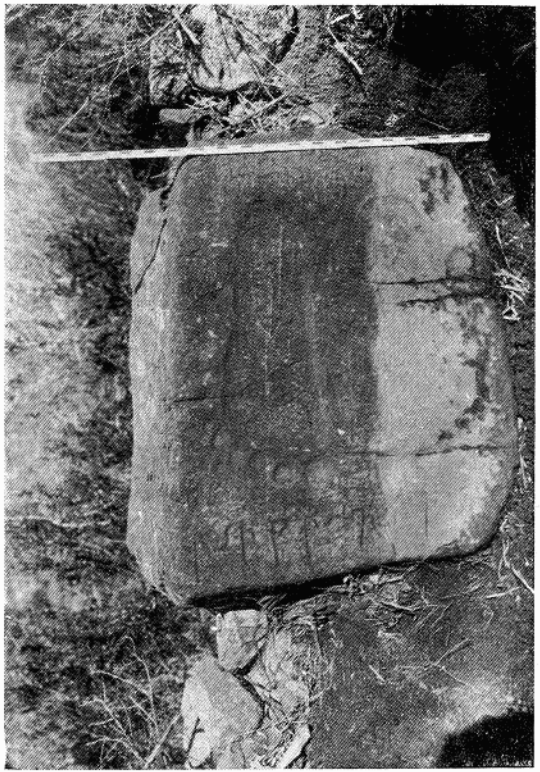
Alkonyatkor folytattuk utunkat Tirátból le a folyóhoz. Tirát mintegy harmadfélszáz méterre van a folyó tükre felett. Átkelve a balpartra, elértük megint Csurrai falut. Ez a nagy falu kapuja Szvát Kohisztánnak vagy Tórválnak, ahogyan a Szvát völgyének azt a részét nevezik, amely négy éve került a Bádsáh uralma alá. Élénk forgalmú hely ez a Csurrai. Házai sűrűn sorakoznak. Szűk sikátoraiban két ló is alig hogy kitérhet egymásnak.

Csurrai-ból kerül Indiába az a sűrű szövésű, élénk, de ízléses színű gyapjúkendő, amelyet Indiaszerte szvátí takarónak hívnak (*Swati rug*, angolul). A Csihil-dara oldalvölgyben és Tórvál más apró völgyeiben szövik ezeket. Asszonykéz munkája. Ez a Csihil-dara a Kána és Dubér felé, keleten emelkedő magas havasi csúcsokról száll alá és Csurrai falunál torkollik bele a fővölgybe.

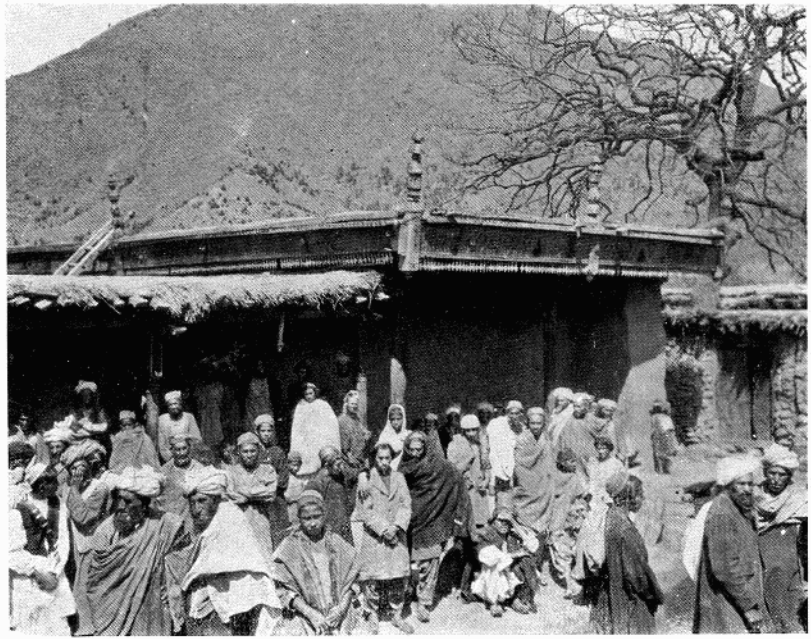
Ez a helyi ipar Tórválban egyidős az ott élő dard néppel. Kitűnik ez abból a különös buddhista szanszkrit szövegből, amelynek egy részét idézi és magyarázza Sylvain Lévi, a kitűnő francia indologus *La géographie des Yakshas* című munkájában. Démonokról van szó ebben a szövegben, felsorolja a neveiket azoknak a «szellemeknek», amelyek a kegyes legendákban India bizonyos falvainak *genius loci*-jaiként szerepelnek. India különböző részeiben vannak ezek a helyek, de különösképpen a határvidéken. Ezek a szövegek, amelyek, mint kínai fordításaikból kiderül, időszámításunk első századaiból valók, megemlékeznek már az uddijana-i vagyis szváti takarókról. *Kambala* néven említik, ugyanazon a néven, ahogyan az indiai nyelvek neve-

49. Sziklába vésett Bodhiszattva-szobor a Nangriál-hegyhát lejtőjén, Manglavar felett.

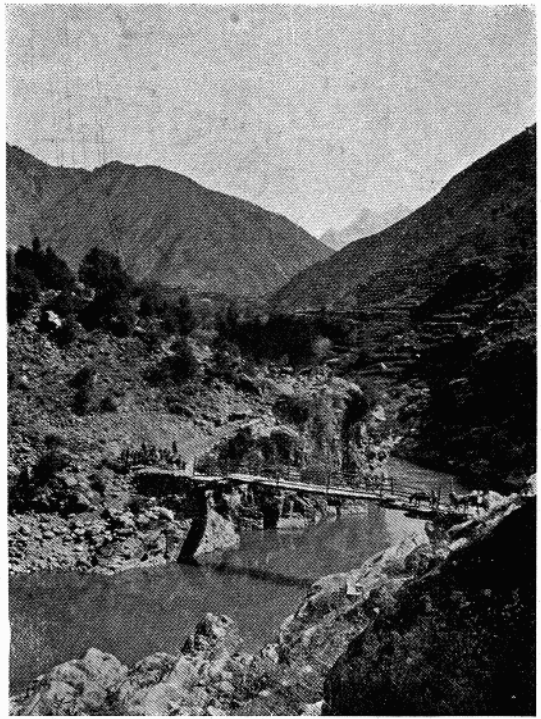
50. Buddha titokzatos lábnyoma, kharósthí felirattal, Tirát felett.

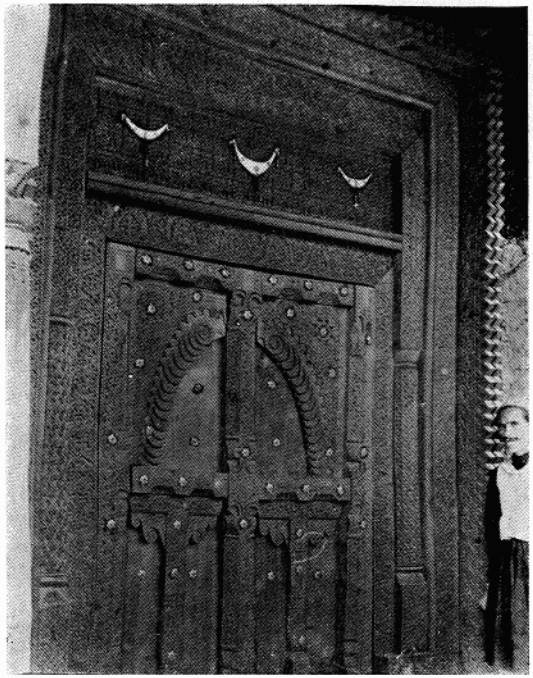
51. Mecset Csurraiban, Tórválban.

52. Tórváliak csoportja Braniálban.

53. A Szvát hídja Ain-ban, Braniál alatt.

54. Faragott ajtó Csurraiban.

zik ezeket a tórváli szövött készítményeket. Az indiai irodalom, sajnos, feltűnően szegény történelmi és földrajzi vonatkozásokban. Semmiképpen sem valószínű, hogy ennek a ma is virágzó helyi iparnak ősrégiségéről más, még korábbi időből eredő indiai szövegek is tanuskodnának.

Szerencsétlenségre, jóllehet a szövésben és a régi hagyományos mintákban való ősi ízlés és ügyesség máig sem veszett ki, az anilin festékek elterjedése óta a szövöttesek egykor oly harmonikus fényű színei sokat vesztettek szépségükből. Így van ez itt is, egyebütt is, a Keleten. Sajnálatosan rohamos a hanyatlás ebben a tekintetben. Még harminc éve is lehetett vásárolni Pesávarban régi, finom növényi festékekkel festett takarókat. Ma már ezen a félreeső vidéken sem találtam ilyen hamisítatlan készítményekre, azon a földön, amely annyi évszázad óta ősi hazája ezeknek a szövötteseknek.

A *tórváli* nyelvről — erről a dard nyelvről — mindekkoráig semmit sem jegyzett fel a tudomány. Csurraiban nyílt rá először alkalom, hogy a helyszínén adatokat szerezzek erről a nyelvről és egyúttal antropológiai méréseket végezzek azokon, akik ezt a nyelvet beszélik. (51. kép.) Egy napot szántam erre a feladatra. Kellemes és változatos volt ez a nap. Kedvemre őgyelegtem Csurrai szűk sikátoraiban, gyönyörködtem a boltok, ajtók sokszor igazán pompás fafaragásaiban. (54. kép.) A Csihil-dara oldalvölgyéből csörgedező élénk patak partján is sokat sétálgattam. Felső-Szvátban sok az éltetadó víz, és most, hogy a hóolvadás megduzzasztotta a hegyi patakokat, «szemem ünnepe volt», hogy elnézegethettem a szökdelő sellők tajtékos habjait.

Más hely híján a falu közvetlen közelében ütöttem fel tanyámat. Az itt még «fiatal» Szvát-folyó szikláról sziklára zuhogó, surranó vizének csobogása éjszaka sem némította el a falu hangjait: a kakasok kukorékolását, a gyermekek sivalkodását. De még hangosabb volt testőr-csapatom (negyven ember!) nyüzsgő zajgása körülöttem. A ramazán-ünnep csak fokozta az emberek élénkségét. A vallás törvénye naphosszat tiltja az étkezést, virradattól alkonyatig. Így azután a koplalásra kényszerített emberek este

mohón nekilátnak az evésnek. S mert pirkadat után már nem ehetnek, inkább fenn virrasztanak. Ha elbóbiskolnak is egy kicsit, úgy gondolják, kár elaludni. Inkább közbeközbe is esznek, amíg lehet. A hajnali étkezés előkészületei éjféltájban megkezdődnek. Mohón lesik, hogyan fől az étel és apró csoportokba verődve szakadatlanul fecsegnek. Nem győztem bámulni, hogyan bírják ki rendes alvás nélkül a másnapi kemény menetet. Pedig ugyancsak fürge gyaloglók. Van valami élénk, szívós kitartás a pathánokban, testi és szellemi fürgeség, rugékonyság. És megvan bennük az a képesség, hogy bármikor el tudnak aludni. Szundítanak egy cseppet s máris felüdültek — akárcsak Napoleon.

Csurrai-n túl a völgy rohamosan szűkül. A táj hamarosan kezdett emlékeztetni a Dzselam völgyére, Kasmír alatt. (53. kép.) Pompás időt kaptunk. Festői magas hegyi falvacskák mellett vitt az utunk, erdős hegynyúlványokon végig Braniál-ba. Ez a falu a törválí-nyelvű hegylakók főhelye. (52. kép.)

Itt azonban jó szerencsénk véget ért. Olyan eső kerekedett, hogy két napig ki sem mozdulhattunk Braniálból. Időnkint valóságos felhőszakadássá szilajodott a zivatar. Az újonnan épült erőd keskeny terraszán kellett tábort ütnünk. Hamarosan merő vízben úsztak a sátrak. Ha csak néhány lépésnyire hagytam is el kicsiny sátramat, fel kellett húznom Oxfordból hozott vastag hegymászó csizmámat.

Szerencsére jól felhasználhattam ezt a kényszerű, kényelmetlen tartózkodást. A szakadatlan vándorlás alatt olyan félelmetesen megszaporodott a megírásra váró levelek tömege, hogy már-már elnyeléssel fenyegetett. Ennek a hátraléknak is végére jártam és törválí nyelvi gyüjtésemben is nagyot haladtam. Sir George Grierson barátom *Linguistic Survey of India* című hatalmas műve számára végeztem ezt a gyüjtést. Nem vagyok járatos a dard filológiában és nincs is valami jó fülem az ilyen munkához. Jószerencsém, hogy braniáli mesemondóm, akit Rádzsa Sáh Álam szerzett nekem, lassú észjárású, lomha beszédű ember volt, mint legtöbb törválí. Meséinek szerkezete persze szin-

tén igen egyszerű volt. Az egymástól nem nagyon különböző kifejezések állandó ismétlése afféle Ollendorf-módszerre emlékeztetett; végül is annyira jutottam, hogy az elbeszélések szóról szóra való fordítása már nem is bizonyult olyan nehéz feladatnak, mint eleinte hittem tökéletlen pastu nyelvtudásom miatt való aggodalmamban. Pastu nyelven folyt általában a társalgás. Mind a hárman törtük ezt a nyelvet. Sem Mukadir Sáh, a tórválí, sem Sáh Álam, a jászíni és tangíri khusvakt, sem pedig magam nem tudtunk tökéletesen pastu-ul.

De Sáh Álamnak, egyéb kitűnő tulajdonságai mellett, pompás a nyelvkészsége. Folyékonyan beszéli a csitrálí, siná, kohisztání nyelvet, tud perzsául, pastuul s egy kicsit hindosztáni nyelven. Az első három a dard nyelvek közé tartozik és rokon a tórválával. A tórválí, mint a régi dard többi nyelvjárása is — az Indus szurdokaiban élő független törzsek nyelvei — kiveszőben van. Kiszorítja a pathán nyelv egyre terjedő hulláma. Ezért is nagyon hálás voltam a jó alkalomért, hogy ennek az alig-alig ismert ritka nyelvnek — valóságos nyelvi ereklyének — megismertetéséhez valamivel hozzájárulhatok.

Tórvál egész lakossága aligha haladja meg a hatezer lelket. Ennek is egy része csitrálí és pastu nyelvű bevándorló. És, hogy teljessé váljék a keveredés, vannak még szép számban gudzsarok (ezeket jól ismerem Kasmírból). A gudzsar pásztor nép; marhanyájait legelteti az oldalvölgyekben, magasan fenn a hegyek között. Itt-ott a tórválíaktól bérelnek apróbb földeket s ott gazdálkodnak.

Braniálban való tartózkodásom más érdekes megfigyelésre is módot nyujtott. A megérkezésemet követő nap bementem a faluba. Mindjárt meglepett a pompás régi és új fafaragások nagy sokasága a falu nyúlketrec-szerű házain és házaiban. (57. kép.) A furcsa házak között kanyargó szűk sikátorok hihetetlenül girbegurbák. De a «városépítés» különössége némileg segít ezen a bajon. Egyes háztömbök lapos tetői apró terekké egyesülnek. Kezdetleges lépcsőkön vagy létrákon járnak fel ezekre a tető-terekre. A nagyobbrészt vesszőfonásos, favázas épületek többnyire emeletesek.

Építésmódjuk emlékeztet azokra a csaknem kétezer éves házakra, amelyeknek romjait a Taklamakán homokjából ástam ki a nijai romhelyen és egyebütt.

Az volt az általános impresszióm, hogy az építés módja, de az életmód is ezeken a nehezen hozzáférhető és külső befolyásnak oly kevéssé kitett, elszigetelt hegyi tájakon alig változott ama régesrégi idők óta, amikor Alsó-Szvát termékeny földjén virágjában volt a buddhista civilizáció. Sőt talán még régibb korok óta nem változott itt az élet: a baktriai görög fejedelmek uralma óta, akik nyelvben és anyagi kultúrában hellén hagyományokat hoztak magukkal.

Az északnyugati határszél történetének ezt a korábbi szakát élénken szemem elé idézte a braniáli házak ajtain, oszlopos tornácain látott gazdag faragások tiszta görögbuddhista stílusu díszítő mintáinak feltűnő sokfélesége. (55., 56. kép). Nincs itt elegendő tér ennek a megvitatására. Meg kell elégednem vele, hogy röviden rámutassak, hogy a gandhárai szobrokról és a Tárím-medence ősi romhelyein talált faragásokról jól ismert díszítő rajzok tökéletesen érintetlenül maradtak itt fenn, ebben a félreeső, messze hegyvidéki tartományban, így például virágkacskaringók (köztük az acanthus), kendők szegélydísze és a többi. A görögbuddhista művészet egykori behatásának határozott nyomai az Indus vidékén már régen felkeltették figyelmemet Csitrálban, Darélben és egyebütt a Hindukus vidékén. De sehol nem volt ez a behatás annyira szembeszökő és nyilvánvaló, mint itt a tórválí fafaragók maiglan is fennmaradt művészetében. Igyekeztem is szerezni mentől több művészi darabot ezekből a faragásokból Delhi új múzeuma számára: régi faragott párkányokat, haszontalan lomként eldobált dirib-darab deszkácskákat. Sőt odavaló mesteremberek kezéből kikerült rajzokat is hoztam magammal.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Útban a Szvát forrásaihoz.

Április 11-én útra kelhettem megint, felfelé a völgyön a Bádsáh országának legszélső északi határa felé. Braniálon túl már nem öszvérek szállították málhánkat. Teherhordókat fogadtunk helyettük. (65. kép.) A fejedelem Tórvál bekebelezése után azonnal hozzáfogott, hogy lóval és öszvérrel járható utat teremtsen az új tartományban. Út volt tehát, de a nagy esőzés után nem lett volna elég biztos megterhelt állatokkal. A lavinák is megrongálták helyenkint az utat.

Nagyszerű alpi tájakon vitt utunk tovább Pésmál felé. Meredek nyúlványokon haladtunk, hegynek föl, völgynek le, hóborította magaslatokkal szegélyezett festői oldalvölgyeken kapaszkodtunk át. (60. kép.) Ilyen környezetben nem számíthattam régészeti leletekre. De jól esett érezni, hogy olyan hegyek között járok, amelyeket európai ember szeme nem látott még, legalább nem a klasszikus korok óta. Keletre, amerre a magas vízválasztó lánc elválasztja a Szvát-folyó vízgyüjtő területét az Indusétól, a szűk oldalvölgyek feje felett havas gerincek és csúcsok tündököltek «kristály-falként» — mint Szung Jün, a régi kínai zarándok írta. (61. kép.)

A magasabb hegyoldalakat, föl egészen 3000 méter magasságig nagyszerű fenyőerdők borították. Ramét-on túl, az első napi menet feleútjától egyre sűrűbbre vált a deodarfák erdeje s a hatalmas szálú fenyvesek, az «út» mellett is, amerre fölfelé kapaszkodtunk. Sajnos, sok nyoma mutatkozott az erdőirtásnak. A nousera-i káka-khél törzs-

beli vállalkozók évekre szabad kezet kaptak volt, hogy kedvükre egyezkedhetnek a kohisztániakkal. A hozzáférhetőbb hegyoldalakat csúnyául lekopasztották. Hatalmas fákat ledöntögettek és veszni hagyták, mert összevesztek a tórválí favágókkal. Szerencsére megszűnt ez a pusztító rablógazdálkodás, amikor Szvát uralkodója kiterjesztette uralmát Kohisztánra. A fejedelem megértette, mily nagy érték rejlik ezekben az erdőségekben és több ésszel fogott hozzá erdeinek hasznosításához.

Első este Csód-grámban állottunk meg. Fából épült, régiesen ható, de új kis erődben (58. kép) telepedtünk meg. Csód-grám, a falu, maga is magasan fenn van a folyó szűk szurdoka felett. Megragadó, messze terjedő kép tárult elénk a hegytetőről. Végigláttunk a Mankiál-völgyön, el egészen a völgyet keleten elzáró, hatalmas, jégborította hegycsúcsokig. Ugyanazok a csúcsok voltak ezek, amelyeket már a Malakandról megpillantottam a messze távolból. Magasságuk elérte az 5800 métert. Bárcsak fényképeim megéreztethetnék a látvány nagyszerűségét. (63. kép.) Kéznyujtásnyira közelinek tetszettek a hó- és jégfedte ormok: a Szvát-folyó és az Indus kohisztáni vízválasztó láncának hatalmas hegycsúcsai.

Másnap csaknem mindvégig kis magasságban jártunk a folyó felett. De azért sokszor igazán alpi szépségű a táj. A folyó vize a zöld minden árnyalatában tündökölt. Itt is, ott is festői zuhatagok szakadtak bele a folyóba.

Falut nem láttunk többet errefelé, csak elvétve lapult egy-egy kunyhó a zöldelő lejtőkön, ott, ahol víz volt a közelben az apró feltöltött földek öntözésére. Jól esett megfigyelnem, hogy mentől magasabbra hágtunk a völgyben, annál több volt a gyümölcsfa. Nyílóban volt a tavasz. Csurraiban már teljes virágjukban álltak a barack- és az almafák. De itt, feljebb, kétezer méter körül a tenger színe felett, még csak a védettebb helyeken nyíló apró virágok hirdették a tavasz jöttét. A nagy diófák olyan kopáran meredeztek, akárcsak egy hónappal előbb Kasmírban.

Estére elértük Pésmált. Gudzsar pásztorok élnek ebben a kicsi faluban. Ragyogó hegyi tájkép tárult itt elém: a

Mankiál fölött emelkedő hatalmas hegytömeg vadul megszaggatott, hófedte, északi nyúlványa. (59. kép.) A hegyről jókora jégárak tolulnak alá. De még gyönyörködtetőbb volt a kilátás tanyahelyünkről, magasan fenn a falu felett, észak felé. Óriási havasok hegyfala meredt a magasba előttem s tudtam, hogy ott rejtőznek, azon a hegyfalon túl a Hindukus vidékének messze tájai, 1906. és 1913. évi boldog vándorlásaim színterei.

Másnap kora reggel indultunk tovább a szipáh-szálárral és embereivel. A hőmérsék alig emelkedett felül a fagyponton. A Korunduke hegyláncra igyekeztünk feljutni. Ez a hegy a határ Tórvál, és a Szvát-folyó forrásvidékén élő *gárvi* nyelvű hegyi törzs még független területe között. Biztattak, hogy onnan látni fogom Kalámot, a Szvát-folyó két ágának, az Usu-ból és Utrót-ból jövő két ágnak egyesülésénél fekvő nagy falut. Ebben a reményemben nem is csalódtam meg. Öt kilométeres gyors hegymászás után fenn álltunk a hegytetőn. Fenséges kilátásban gyönyörködtem onnét. (62. kép.)

Az a hír, hogy Kalámban hatalmas, megművelt síkság terül el, igazat mondott. Hóborította hegyek félköre termékeny síkot ölel körül itten. Alighanem jégár vájta ki ezt a medencét. Egykor tómeder lehetett. Szűk és mély szurdokokhoz szokott szememnek valósággal megragadó látványt nyujtott ez a tágas alpi medence. Fölötte, alig három kilométerre a hegyháttól, amelyen állottunk, hosszú ház-sorok nyúlnak el. Ez Kalám, a vidék főhelye.

Kedves, hivogató volt ez a hely ebből a távolságból. A védően föléje tornyosuló hegylánc szelíd alsó lankáinak sűrű erdeje lenyúlik a faluig. Úgy festett ez a hely, mint valami élénk városka a svájci vagy a bajor Alpok lábánál. Különösen izgató és fölemelő volt az érzés, hogy habár a «politikai tekintet» elzárta előlem a további előnyomulást: olyan földre hatol el pillantásom, amely már szomszédos Csitrállal, Jászinnal és Tangírral. Senki sem járt itt előttem. Új útvonalon jutottam el a Hindukus hatalmas bástyafalához, amely India és Közép-Ázsia igazi elválasztó lánca.

Tórabáz khánt, fáradhatatlan geometeremet azért vittem volt magammal, hogy az előttünk fekvő, még meg nem közelített területet térképezzük. A dél felé feltáruló pompás körképben egyetlen pont volt, amely háromszögeléssel meg volt határozva: a Mankiál 5715 méter magas csúcsa. Azon a vidéken Kosudzsan-nak hívják ezt a hatalmas hegyet. Ez a meghatározás és az utunk közben megfigyelt alacsonyabb csúcsok elegendő adatot nyujtottak hozzá, hogy elfogadható pontossággal megállapítsuk álláspontunkat. Három órát töltöttünk odafent helymeghatározással és fényképezéssel. Mindenkor gyönyörűséggel fogok emlékezni ezekre az órákra. A hegyhát északi homlokzatát még vékony hóréteg borította. De a sziklák közt, a védett helyeken, ahová elért a Nap meleg sugara, kék violák virultak: a *primavera* kedves hirdetői. Illatuk alig volt vagy kevés, de éppoly örömmel üdvözöltem őket, mint azokat az első vad ciklámeneket, amelyeket egy évvel előbb az olaszországi Albano-i tó fölött szakítottam az erdős hegygerincen. Megint különösen kicsinek tetszett szememben a mi földgömbünk.

Sajnálkozva siettem vissza még ugyanez nap Csódgrámba, hogy búcsút vegyek — a viszontlátásra! — azoktól a tündöklő havasoktól ott Mankiál felett. Onnan másnap visszatértünk Braniálba. Igyekeznem kellett, hogy idejében megérkezzem, az *akhtar* vagy *íd* ünnepének méltó megünneplésére. Ezzel végződik a ramazán ünnepe.

Egy napot töltöttem Braniálban az ünnep kedvéért. Ezalatt megvendégeltem szváti barátaimat és derék kísérőimet. (64. kép.) Öröm volt látni, milyen gyorsan eltüntette a hatvan száj a piláf hatalmas hegyeit — a hatvan éhes száj, amely egy hónap óta nappal sem ételt, sem italt nem érintett. A nap hátralevő részét antropológiai mérésekre és jegyzetekre használtam fel. A törválí emberekről gyüjtöttem további adatokat. (52. kép.)

Április 16-án folytattuk visszatérő utunkat le Törválba. Úgy éreztem, kegyetlenség tőlem, hogy pártfogó vendéglátómat elvonom a barátságos Braniál «húsosfazekaitól». Mert bizony az *íd* ünnepe belenyúlt a késő éjszakába s

nem csoda, hogy a hosszú nélkülözés után emelkedett volt a hangulat.

Kétnapi utat tettünk meg egy nap alatt, le egészen Paitaiba. Félúton, Csurraiban, pihenőt tartottunk. Ezalatt sikerült szert tennem néhány élénkszínű szváti takaróra. Ajándéknak szántam őket messzeföldi barátaimnak, de addig is, amíg sor került elküldésükre, jól esett élveznem a súlyos gyapjútakarók kellemes melegét.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A Szvát és az Indus vízválasztóján keresztül.

Türelmetlenül vártam az időt, hogy munkához fogjak a Szvát és Indus vízválasztójától keletre elterülő földön. Elhatároztam, hogy a legközelebbi hágón kaptatunk át, amelyikről remélhető, hogy teherhordó állataink nem akadnak el a vastag hóban.

Második nap lejutottunk a folyó balpartjára. Ezen a napon újabb sziklába faragott buddhista szobrokra találtam. (66. kép.) Estefelé befordultunk a Khvádzsa-khélnél torkolló nagy völgybe és a Karórai-hágó alatt elértük Sálpin falut. Reggel és később megint heves zápor szakadt a nyakunkba. Az útszélen rövid pihenőt tartottunk. Szváti kísérőim éppen csak megitták teájukat (69. kép), már szedelőzködtünk is, hogy folytassuk utunkat.

Délután kisütött a Nap. A szép meleg idő után késő este váratlanul zivatar kerekedett. Egész éjjel süvöltött a szél és szakadt az eső. Komolyan féltettem sátrunkat, hogy a vihar kitépi az átázott földből a bevert cövekeket. Ez az aggodalmam túlzott volt ugyan, de reggelre kelve kellemetlen meglepetés ért. Tábori ágyam alatt sáros lé folydogált és körülnyaldosta fényképezőgépeimet. Tisztára csoda, hogy nem hatolt beléjük a víz. Dícséretére válik ez a húsz esztendeje csináltatott kitűnő angol bőrtoknak. A hegyi ösvényen patakokban zúgott lefelé az áradat tanyánk felett. Az ösvény szélét elmosta az eső s a sáros folyam lezuhogott ránk.

Másnap, április 18-án megint ömlött az eső. Mit tehettem egyebet ebben a gyalázatos locs-pocs időben, naphosszat írtam és írtam. 19-én végre áttörte a Nap a ködöt

és fellegeket a hegyek felett. Nagy volt az örömünk, hogy elhagyhattuk pocsolyává ázott terraszunkat. Azt se vártuk meg, amíg sátraink megszáradnak. Nagy örömmel láttam megint, milyen vidor jókedvvel viselik el kísérőim a keserves időjárás viszontagságait. A Bádsáh «katonái» olyan viseletben járnak, amilyenre éppen szert tudnak tenni. Legtöbbjüknek nincs egyebük egyetlen vékony vászonruhánál s még jó, ha van egy ugyanolyan anyagból készült lepedőjük, hogy éjszaka magukra borítsák takarónak. Igaz, igen jó, bőr váll-öv vagy még pompásabb «Sam Browne öv» feszül rajtuk, beletüzködött töltényekkel, de ez bizony nem védi meg őket a hidegtől és a nedvességtől. Szerencse, hogy a pathán falusi nép vendégszerető és gondoskodik róluk, amennyire tőle telik. Fonott kötél-ágyat juttat nekik és vászontakarót, ha van. Ha maguknak sincs, *gudzsar* bérlőikhez fordulnak, azok segítik ki őket szegényes holmijukból. Jellemző, hogy ezeket s általában a földművelő, de földtelen embereket *fakír*-oknak nevezik.

Az ilyen nedves-hűvös éjszakákon kétszeresen sajnáltam őreimet s kényelmetlen érzéssel gondoltam rá, hogy ott virrasztanak sátram körül, hogy engem őrizzenek. Nem könnyíthettem sorsukon egyébbel, odaadtam nekik embereim felszereléséből két vízálló takarómat.

A jól elegyengetett lovaglóösvényen könnyűszerrel kaptattunk felfelé az első tíz-tizenkét kilométeren a Karóraihágó felé. Ez az út is azokhoz a «hadiutakhoz» tartozik, amelyekkel a Bádsáh bölcs előrelátással behálózta újonnan megalapozott királyságát. Feljebb lágy, friss hóba jutottunk. 2000 méter körül elértük a hegytetőt. A szép fenyvesekkel borított hegyháton télies kép fogadott. Sűrű, fehér ködgomolyok csüggtek a hegyhát két oldalán.

Tórabáz khánnal előre kocogtunk vagy egy kilométerre a meglehetős sík tetőn, végül is lemondtunk a reményről, hogy a mérőasztalt felállítsuk. Csak itt-ott vethettünk egy-egy pillantást a köd hasadékán keresztül azokba a mélyen bevágódó szurdokokba, amelyek kelet felé a Ghórband-folyóba és azon át az Indusba öntik vizüket.

Fagyos szél süvített fenn a hágón. A higanyos légsúly-

mérő felállítása és leolvasása kínos feladat volt. Örültem, amikor fagytól gémberedett ujjal lemenekülhettem tanyahelyünkre. Egy vén fenyő tövében, tűz körül melegedtek embereink. Jól esett a parázson felmelegíteni aluminiumbádogban magammal vitt konzerv-ebédemet.

Egy-két kilométerrel odább kijutottunk a hóból. A lejtőkről felszálló ködből kopár és komor tájkép bontakozott ki a szürke ég alatt. Különösen ridegen hatott ez a tájék a Szvát nyilt völgyének zöldelő síkja és Tórvál alpi bája után. Csak a magasabb régiókban mutatkozott némi gyér fenyő és cédrus, de sehol híre sincs olyasféle falvaknak és házcsoportoknak, amilyeneket Ghórband mély szurdokaiban láttunk. A Lilaunai oldalvölgy főfaluja volt legközelebbi célunk. Ez a völgy északról torkollik bele a Ghórband völgyébe, ott, ahol a Ghórband-völgy hirtelen kanyarulattal kelet felé fordul. A hegytető mentén haladtunk tovább. Az ösvény egy helyütt szűk résen átszeli a tetőt s hirtelen felbukkan a falu.

Meredeken ereszkedünk alá a szűk völgy fenekére. A táj komor hatása még csak fokozódik. A völgy magassága a tenger felett még mindig megvan vagy 1600 méter. A délről alátekintő magas hegylánc elfogja a napfényt, a növényzet lenn a völgyben nagyon hátramaradott. A tekintélyes nagyságú patak jobbpartján egy szent sír mellett álló platánok és szilfák még lombtalanok. Pedig máskülönben a legszebb liget, amit idáig láttunk.

Szvát és a környező vidékek feltűnően szegények olyan ligetekben és gyümölcsösökben, amelyek az élők gyönyörködtetésére vannak szánva. Mint már láttuk, ennek fő oka a «*vés*», vagyis az a pathán rendszer, hogy a földek időről-időre ugyanazon törzsi alosztály más-más családja birtokába kerülnek.

De a holtak jobban jártak ebben a tekintetben. Sírjaik felett és körül ilex- és vad olajfák és más fák sűrű ligetei díszlenek, a szerint, hogy a természet és a magasság melyik fának kedvez. Az idő *sáhíd*-dá — vértanuvá — avatja az igazakat éppúgy, mint a gonoszokat és a sírjukhoz fűződő szentség híre megvédi a fákat a nép máskülönben könyör-

telen fejszéjének pusztításaitól. A temető-ligetek szent helyekké válnak és érinthetetlenek. Akárki bármit bátran elhelyezhet ilyen helyeken, — épületfát, szénát és a többi — nem esik bántódása. Később érte jön és elviszi.

A Bádsáh rendeletére nemrégiben híd épült Lilaunainál a hánykolódó patakon. Azon át jutottunk be a faluba. A falu maga sem oszlatja el az első komor hatás barátságtalan hangulatát. A szipáh-szálár elbeszélte nekem, hogy a falu rengeteg sokat szenvedett belső villongásoktól, mindaddig, amíg a Bádsáh végül, négy éve be nem kebelezte a maga országába mindezeket a völgyeket az Indus és a Szvát vízválasztója körül. Rombadőlt tanyák, tetőtlen házak, letarolt gyümölcsfák tanuskodnak a szomorú időkről. A Bádsáh középkoriasan festő, új erődje most végre békét kényszerít a környékre. (70. kép.)

A *pápiní szaijid*-ek, akik most Lilaunaiban élnek, szent eredetű emberek hírében állanak. De ez persze nem tartja vissza őket a viszálykodásoktól és erőszakosságoktól. A Bádsáh igen bölcsen olyan embert küldött ide régi hívei közül, aki alkalmas rá, hogy katonai és polgári feje legyen a környéknek. Igazi «Vogt» ez, ahogyan Svájcban nevezték a régi időkben. Ennek a parancsnoknak gondja volt rá, hogy erős várat építtessen ide, természetesen magukkal a szaijidokkal.

Az erőd emeletén kaptak szállást szváti barátaink és mirmidonjaik. Jószerencse volt ez, mert éjjel megint megeredt az eső és csekély megszakítással másnap is tartott. Esőtől csepegő sátram, körülötte az őrök sátrai és a tábori konyhák, farakások, bűzlő szemétdombok — nem volt valami eszményi hely az írásbeli munkára. De azért derekasan haladt a munkám. A patak zúgása, közvetlen alattunk, túldörgött minden más zajt.

A Silkai-hágóról, amelyen át szerettem volna eljutni a Kána-völgy fejéhez északkeletre, azt a hírt kaptam, hogy még mély hó fedi. A szipáh-szálár, amilyen kemény katona volt s amilyen jól ismerte fejből a térképet, rögtön megértette, mekkora időveszteséggel járna és milyen jó alkalmakat szalasztanánk el a térképezésre, ha eredeti tervem-

től elállanék és a Ghórband-völgy felé kerülnénk. Így hát üzenetet küldtünk a Kána-völgy khánjaihoz, küldjenek ki embereket és hányassák el a havat az ő oldalukon ; Lilaunai parancsnoka pedig gudzsarokat és mindenféle «fakír» népséget rendelt ki a maga embereiből errőlfelől.

Hírét hallottam, hogy a Lilaunai szurdokában van valahol egy sziklavéset. Elindultam, hogy megkeressem a hirtelen összeszűkülő szorosnak víztől csepegő sziklái és vízben úszó terraszos földjei között. Megtaláltam, de hiába jártam. Az írott kő hírében álló, nagy sziklatömbbe a természet véste bele jeleit.

Eredményesebb volt másnapi hegymászó kirándulásom a geometer társaságában. Háromórai szívós kapaszkodóval fölértünk egy mérőállomásnak alkalmas magaslatra, a Lilaunai és Kána völgyének alsó szakaszát elválasztó Dzsabo-szár magas hegynyúlványon. Messze terjedő kilátás nyilt onnét északnak három-négy magas, havasi csúcs felé. Ezeket a csúcsokat az Induson túlra kiküldött «feketehegyi expedíciók» egyike már felmérte háromszögeléssel. Szerencsésen sikerült kiegészíteni azokat a felvételeket. Kora délután teodolittal felvettük a délen és keleten még nem térképezett magaslatokat. Az egyre sűrűbben gyülekező felhők akkorra minden kilátást eltakartak.

Bátorító jelnek tekintettem, hogy a délnek nyíló kilátás rövid pillantást engedett vetnem arra a sűrűerdő borította, hosszú hegyláncra, amely a Ghórband-völgy fejétől egyenesen keletnek nyúlik arrafelé, ahol az Indus a hegy lábát nagy kanyarulattal megkerüli Thákót felett. A hegyláncnak arra a végződésére hívta fel figyelmemet Wauhope ezredes, régi barátom, a Survey of India egykori tisztje, amikor évekkel előbb Dehra Dun-ban megvitattuk Aornos problémáját. Wauhope az utolsó «Black Mountain» expedícióval járt 1892-ben Thákótban. Akkor támadt az a gondolata, a látottak alapján, hogy ott kell keresni Aornost.

Később kérésemre James ezredes, a Malakand akkori politikai ügyvivője, igyekezett további adatokat szerezni a Malakand környékén lakó pathánoktól. Ekkor került szóba

és irányult rá a figyelem a Pír-szár hegygerincre, az említett hegyláncnak egyik keleti nyúlványára, hogy talán annak a fekvése megfelelne a görög történetírók régóta keresett, híres Aornos sziklavárának. De a bennszülöttektől kapott jelentések nem igen voltak megbízhatók. Ezek az emberek természetesen roppantul mohón igyekeznek alkalmas választ adni a «mulkí száhib» kérdéseire. Csak a helyszínén végzett vizsgálat deríthetett világosságot erre a kérdésre.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A Silkai-hágón keresztül és onnan le Kánába.

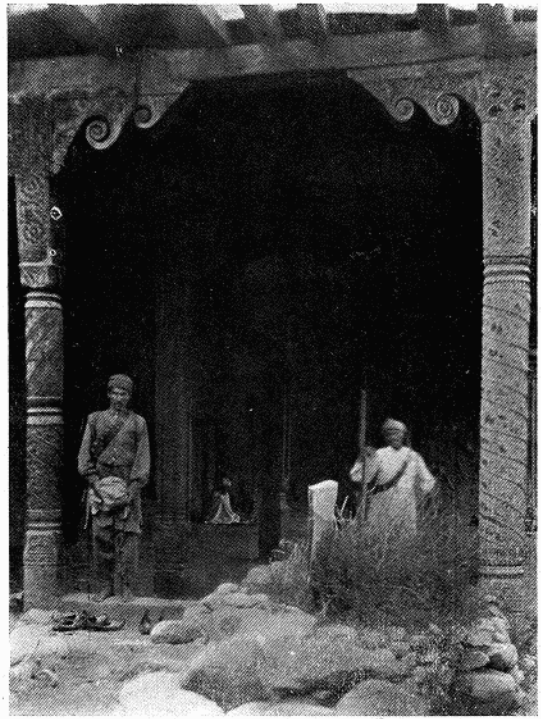
A Lilaunai erődhöz visszatértemkor azzal a jó hírrel fogadtak, hogy a hágóra felvivő utat járhatóvá tették s ha friss hó nem esik, teherhordó emberekkel feljuthatunk a Kánához. Nyugtalanul lestük, nem romlik-e el az idő és nagy volt az örömünk, amikor reggelre, április 22-én, ragyogó tiszta időre ébredtünk. A málhát elapróztuk és szétosztottuk a teherhordásra toborzott emberek között. Soká elhúzódott ez a készülődés, tíz óra lett, mire felkerekedtünk. Tiszta kék ég ragyogott a szűk oldalvölgy felett; az előző három nap komor hangulata után különösen jól esett ez a derűs verőfény. Északkeletnek haladtunk fölfelé a völgyön.

A hosszantartó belső villongások nagy pusztítást végeztek ebben a völgyben. De két mecsetet megkímélt a rombolás. Oszlopain, párkányain hatásos, bár kezdetleges fafaragásokat találtam.

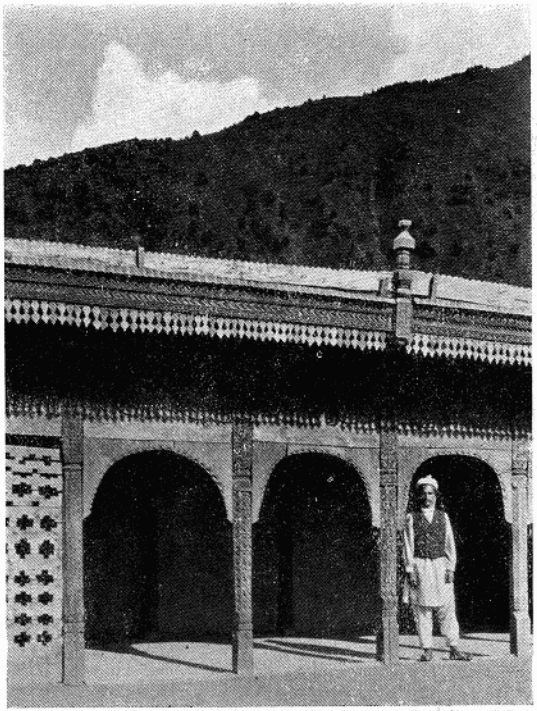
Beköszöntött végre a tavasz. A hegyek alsó lejtőiről kiirtott erdők tisztása friss zöld színekben pompázott. Feljebb meg még érintetlenek maradtak az egész hegyet beborító fenyvesek.

Nyolc kilométeres könnyű kapaszkodó után szemünkbe tűnt a hófedte hágó. Újabb öt kilométer, s már ott is álltunk a hágó lábánál. Havasi rét terült itten el. Éppen olvadóban volt a friss hó. Feljebb küzdelmessé vált a mászás a füves lejtőn a hágó felé.

A lovaglóösvényt teljesen betemette a hó, más utat kellett követnünk. Málhahordó embereink csoportokba verődve pihentek egy-egy fa alatt, ahol a sík földön jobban megvethették lábukat. Itt is, ott is találkoztunk velük,

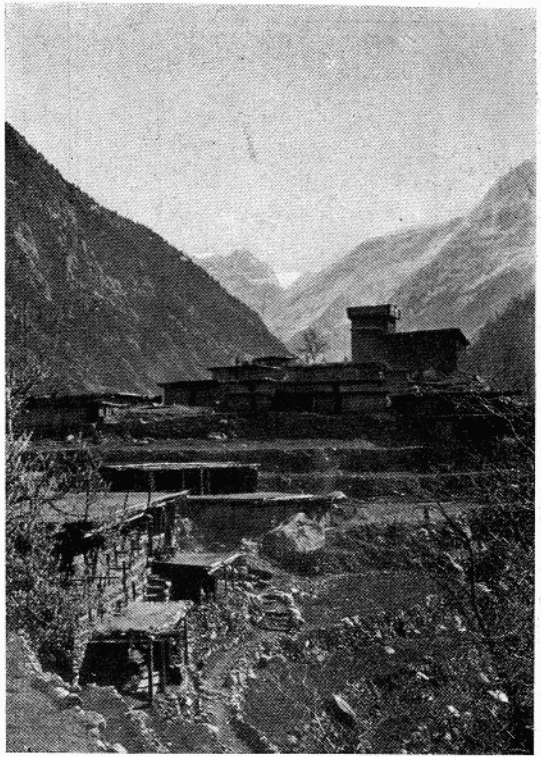
55. Faragott faoszlopok Braniál főmecsetjének lodzsiájában.

56. Fafaragással diszített lodzsia Braniálban.
(Jahja Malik háza.)

57. Sikátor Braniálban.

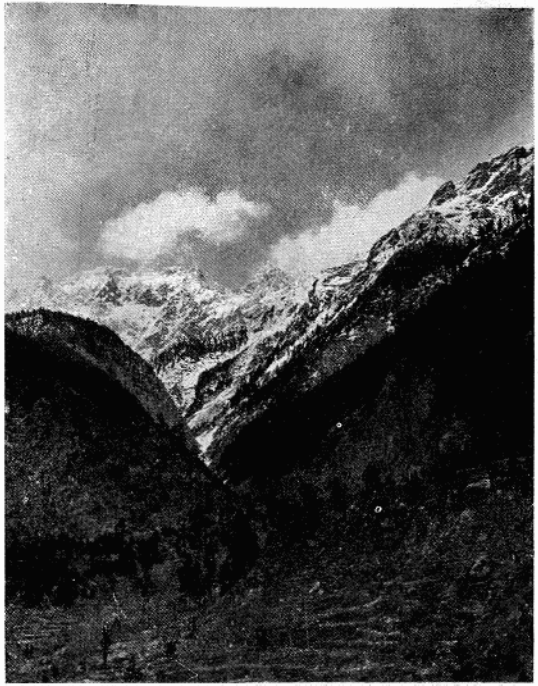
58. Csód-grám falu délről.
A háttérben havas hegylánc Kalám felett.

59. A Szvát-folyó völgye. Balról a Kosudzsan hegynyúlvány tömege.
(A kép Pésmál felett készült.)

60. Az Aszret-völgy a Szvát folyó jobbpartja feletti lejtőről.

61. A Kosudzsan hegytömege Airanai-ból.

62. A Szvát völgyének feje, a Korunduke hegyhátról, Pésmál felett.
Balról az előtérben Dzsálban falucska. A távolban az Utrót-völgy bejárata. Jobbról Kalám falu.

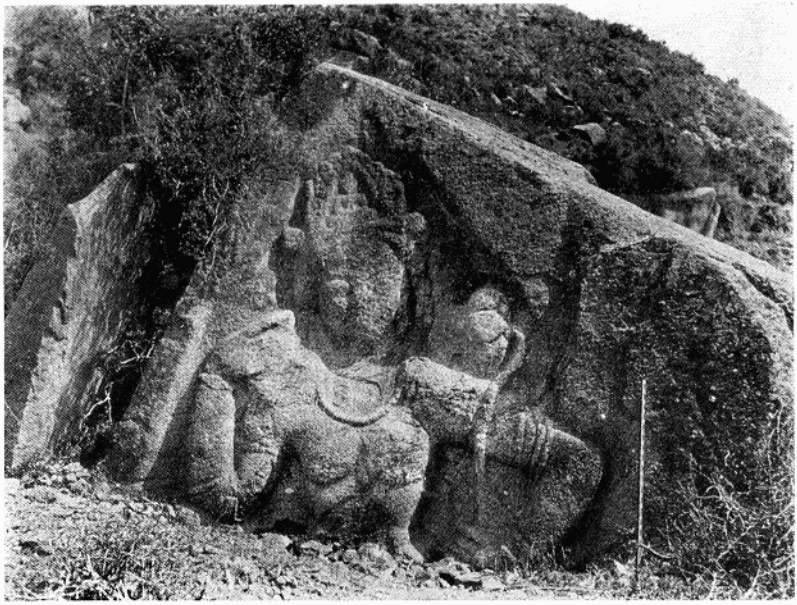
63. Havas csúcsok a Dzsaba-völgy felett.
Balról legszélről a Dubér-völgybe vivő Csonkur-kandao hágó.

64. Lakoma a ramazán után, Braniálban.
Középütt ül: Ahmad Alí, a szipáh-szálár; Abdul Latíf Khán; Rádzsa Sáh Álam.

65. Csód-grámban toborzott, tórváli teherhordók.

66. Avalokitesvara Bodhiszattva sziklába vésett szobra, félig a törmelékbe temetve, Dzsáre falu mellett.

67. Havas hegylánc Mankiál felett, a Kosudzsan csúcsaival (5715 m), a Korunduke-hegyről, Pésmál felett.

utólértük és elhagytuk őket, és végül délután két óra felé egy keskeny ösvényen fenn álltunk a gerincen. Másfélméteres hó lepte a tetőt.

A mászás vége felé furcsa zene hangjai ütötték meg fülemet: síp, dob és duda. A Bilkánai khánjának az emberei táboroztak ott. Azok hozták magukkal a három muzsikust. A csapat azért jött, hogy átvegye a málhát a Lilaunaiból való emberektől. Jóleső látvány az utazónak! Még el sem készültem a fényképezés munkájával és szerény ebédemmel, már gazdát cseréltek a csomagok és gyors iramban elindultak velük az új emberek Kána felé. A Lilaunaibeliek olyan mohón igyekeztek megszabadulni terhüktől és a hegytetőn süvítő fagyos széltől, hogy alig akarták megvárni, amíg átadom a külön szétosztásra szánt jutalmat fáradozásukért. Az aneroida és a hipszométer adataiból 2800 és 2900 méter közötti magasságot olvastam le.

Az ösvény fölött emelkedő hófedte, fátlan dombtetőről szép kilátás nyílt dél felé, ha nem is igen messze terjedő. Jól lehetett látni onnan az Indus-Szvát vízválasztó nagy részét a nagy messzeségben; az Ilam-hegyet is, Szvát és Bunér szembeszökő tájjelzőjét. Nagyszerűbb volt ennél az északnak és északkeletnek nyíló panoráma. Hófedte csúcsok egybefüggő koszorúja — magasságuk 4300 és 4600 méter között — övezi a Kána-völgy fejét hatalmas amfiteátrum módjára. (71. kép.) E mögött a tündöklő fehér fal mögött rejtőzik az Indus Kohisztánhoz tartozó Dubér-völgy. Az egyik szembeszökő hegycsúcs mellett látható volt a meredek hágó, amelyen át ebbe az ismeretlen, soha föl nem tárt, magas völgybe visz az út. A lavina-söpörte, szűk szoros ott a hágó alatt — amennyire messzelátómon megítélhettem — járhatatlannak mutatkozott ebben az évszakban. Mindamellett, amikor később Kánába megérkeztünk, találkoztam ott dubéri emberekkel. Sóval és egyéb szvátí árucikkekkel megrakodva útban voltak hazafelé. A szokatlanul késői, nagy hóesés nem tartotta vissza őket, hogy meg ne kíséreljék a hazajutást.

Három kilométeren át a hóba taposott mély gödrökben szökdösve, egyikből ki, másikba be, haladtunk lefelé a

gerincről. Olykor majd hogy el nem nyelt bennünket a lágy hó. A rákövetkező egy-két kilométeres útban már térdig gázoltunk a hólében.

Hol latyakos volt az út, hol meg patakokban csordogált a rohamosan olvadó hó leve. Csarrai gudzsar kunyhóinál végre száraz talajra jutottunk. Kellemes változatosságot jelentett, hogy köves lejtőre értünk, bármily fáradságos volt is a leszállás az úttalan úton. Kétezer méteren felül elértük a lovaglóösvényt, a hágó rendes útját. Egészen tekintélyes «mérnöki» munka lehetett ennek a megépítése. Nyolc kilométeren át a mélyen bemetsződő szűk völgyszoros fenekét szegélyző szirtek mentén kanyarog az út.

Fenn a meredek hegyoldalakban sehol semmi erdő, csak megmunkált földek terraszai sorakoznak a patak szikláiba vájt medre felett, fel egészen mintegy háromszáz méter magasságig. Itt-ott bordaszerű élek nyúltak ki a völgy két oldalán emelkedő hegyhátból s ezeken emeletes lakások kisebb csoportjai tűntek szembe. A köztük levő lejtőkön semmi növényzet nem mutatkozott még. Az egész völgy roppant komor hatást tett az alkonyat félhomályában, egyhangú sötétbarna és vörös színeivel. A lépcsőszerű terraszokhoz tapadó házikók éles körvonalai, magasan fenn a fejünk felett, inkább csak növelte ennek a Doré-szerű tájképnek komorságát, semmint hogy enyhítette volna.

A falubeliek előbujtak csodánkra, lejöttek magaslataikról és csoportokba verődve figyelték elvonulásunkat. Bizonyára szokatlan, ritka eseményszámba ment az ilyes látvány ebben az elszigetelt, messze völgyben. És talán némi kárpótlást is nyujtott nekik a kemény munka után, amibe az út megjavítása kerülhetett a nehezebb helyeken. Egy helyütt vidám csoportra találtunk: Dubérba való emberek voltak, a független Indus Kohisztánból. Visszatérőben voltak völgyi hazájukba, sóval, gyapotszövetekkel megrakodva. Csárbágh boltjaiban vásárolták ezeket.

Megható volt látni, milyen tisztelettel és örömmel üdvözölték ezek a kemény hegylakók az én khusvakt barátomat! Szomszédai voltak Kandiának, ahol Sáh Álam a Tangírban kiütött zavargás idején menedéket keresett meggyilkolt

nagybátyjának és főnökének családjával együtt. A dubériak öröme megkapó bizonyság volt rá, mily ragaszkodással viseltetnek a reménybeli királyságából száműzött Sáh Álam iránt maiglan is.

Larai helység házai alatt a megkönnyebbülés érzetével fordultam be végre Kána fő völgyébe. Ott, a völgy fejénél, a hófedte hegyek félkörös koszorúja alatt váratlan és meglepő volt, hogy ilyen tágas és nyitott a völgy. Még jobban meglepett, amikor rangosan előkészített táborunkat megpillantottam Bilkánaiban. Igazán nem számítottam rá, hogy ennyire «megadják a módját!»

Dószt Muhammad khán, Amír khán fia, Felső-Kánának mintegy hűbérura. A Bádsáh *tahszíldár*-nak, afféle előljárónak tette meg. Házigazdánk nyilván ki akart tenni magáért s hogy megmutassa illő tiszteletét fejedelmének főparancsnoka és vendége iránt, fenyőpalántákat hozatott le a hegyekből és az egész térséget, ahol sátraink állottak csinosan elegyengetett sorokban körültüzdelte fiatal fenyőfákkal. A fákat színes papírzászlókkal teleaggatott szalaggal díszítette végtől-végig, igazi indiai szokás szerint.

A kedves, derűs kép felett szinte fenyegetően komor látványt nyujtott a khán régi erődvára. (73. kép.) Sajátságos volt ennek a kis erősségnek az építésmódja. Magas tömör falak, négyszögalakban, semmi látható nyílás rajtuk, kivéve a lőrések. Belül kimagasló négyszögű erődtorony, körülötte a lakások. A tetőn sem volt semmi nyílás. A khán házanépére való tekintettel nem mehettem beljebb a sötét előcsarnokon — ott van az istálló és a kíséret szállásai — s így merő rejtély marad előttem, honnan hatol be ebbe a várkastélyba a levegő és a világosság.

Kellemes napot töltöttem Bilkánaiban. Geometerem fölment egy elszigetelten emelkedő magas dombtetőre, én meg bizonyos ősi házromokat kutattam fel a Kandaro-szárnak nevezett hegynyúlványon. Az elszórt romoknak végérejárva, megmásztam a hegytetőt (2700 m). Gyönyörű körkép jutalmazott meg fáradságomért. Magam előtt láttam a Dubér és Csihil-dara felé vivő havas hágókat is. Az első meleg tavaszi napok kibujtatták a havasi gyopárt. Lefelé

jövet megnéztem valami teljesen elpusztult romokat. De olyan nyaktörő, meredek és csúszós ösvényen jutottam el oda, hogy ha előbb tudom, alighanem lemondok róla.

Másnap Sáh Álam összeszedett néhány dubéri embert, hogy dard nyelvjárásukról adatokat gyüjthessek. Azután (április 24-én) elindultam lefelé a völgyön.

Az Aornos sziklavár kérdése csalogatott délnek, hogy mielőbb elérjem azt a messze nyúló hegyláncot, amely a Ghórband-folyó és fő mellékfolyója, a Kána vízgyüjtő területét elválasztja Csakészár hegyvidéki területétől. Ennek a láncnak a keleti végén kellett keresnem és legvalószínűbben ott találhattam meg a régóta kutatott Aornost. Ha ez a cél nem csábít, bizonyára több időt áldozok Káná-ra. Szívesen maradtam volna tovább ebben a szép, termékeny tágas völgyben. A tájék is vonzó volt, derűs és hivogató, s a szíves fogadtatás, a khán és népének barátságossága is marasztaló. Még csak az útszéli sírok is vidám látványt nyujtottak: nagy irisz-virágok borították el a hantokat. (68. kép.)

Kána felső és fő részét a dzsinkí-khél törzs lakja. Sokban különbözik ez a vidék az Indus Kohisztán többi vidékétől. Ide nem hatolt el a pathán beözönlés. Nem is ismerik itt a «vés» káros rendszerét, a földek kézről-kézre adását. Ez a szerencsétlen gazdasági rendszer öl meg a környéken minden állandó javítást és haladást. Kána sem kerülte el, igaz, a belső villongások és vérbosszúk átkát. Látható bizonysága ennek a sok rombadőlt vagy elhagyott ház Bilkánaiban. De Kána népében mégis van valami öröklött hűbéresi ragaszkodás khánjaihoz és ez nyilván fogékonnyá tette őket és hozzájárult, hogy oly készséggel elfogadják a Bádsáh új uralmát.

Kána két khánja, Amír khán és Pírdád khán, igen bölcsen már jóval előbb a Miángul ügye mellé pártoltak, még mielőtt uralomra jutott. 1922-ben a Szváttól keletre élő pathán törzsek szövetségbe tömörültek a Miángul terjeszkedő politikája ellen és a Mukhozai-ba behatolt seregével harcba bocsátkoztak. A khánok távol tartották magukat ettől a politikától és ellenállástól. Azt persze nem bírták

megakadályozni, hogy törzsbelieik bele ne keveredjenek és vereséget ne szenvedjenek. Sokan áldozatul estek közülök. De a Miángul győzelmével megkapták jutalmukat. Mindenütt másutt leromboltatta a helyi főnökök tornyait és erődjeit és a maga meghitt embereit ültette bele a hivatalokba. De jóbarátjait, Kána khánjait nem bántotta. Nemcsak váraikat hagyta meg, de főúri hatalmukat is átruházta fiaikra. Azokat nevezte ki tahszíldárokká.

Természetes, hogy Amír khán is, Pírdád khán is roppantul buzgólkodtak rajta, hogy hódolatuknak mindenképpen tanujelét adják. Amerre csak jártunk, mindenütt tüntető vendégszeretettel fogadtak : fegyveres kíséret, tarka sokadalom, lobogó zászlódísz, dobpergés, dudaszó. (74. kép.) Magam nem is győztem «végigcsinálni» a sok ünnepséget, amit Bar-kánában, Delaiban, Nave-kilében rendeztek tiszteletünkre. Szvátí kísérőimnek bőséges alkalmuk volt megmutatni, hogy van bennük «fogékonyság» az ünnepségek és dús lakomák élvezésére. Egészen régi világbeli látvány volt a húsostálakkal, nagy tortákkal és édességgel felvonuló szolgahad s még ez a fürge szolgasereg is alig bírt lépést tartani a nagy körben körülülő, lakomázó emberek étvágyával.

Bőkezűség a vendégszeretetben, ez egyik legszebb vonása a pathán jellemnek. A tiszteletreméltó, őszszakállú Amír khánnak látható öröme telt benne, hogy elhalmozhat vendégszeretetével Bar-kánában. De végül is a fenyegető eső kényszerített, hogy idejében elinduljunk tanyahelyünk felé. Tanyánk lentebb volt, a Bádsáh nave-kilei új kastélyának védelmében. Az egész vendégszeretetben a rendkívül ízléses díszítés tetszett nekem legjobban, az a mód, ahogyan a fogadtatás helyét felékesítették. Égő piros rhododendron virágok, fehér iriszek csüngtek a teret bekerítő cserjéken és csemetéken. A rhododendront a hegyekből hozták le, az iriszeket a temetőkben szedték össze. A temetőkben itt is annyi az irisz, mint Kasmírban.

Kánában talán jobban, mint bárhol ebben az expedícióban, gyönyörködtem abban, hogy valósággal testi mivoltomban belecsöppentem a régmult korok életébe, társa-

dalmába. Nehéz néhány szóval megvilágítani ezt a különös hatást: mit érez a történelmi érzékkel megáldott ember állandó és közel érintkezésben olyan emberekkel, akiknek gondolkodásmódja és cselekedetei olyan életviszonyokat tükröztet elénk, amelyeken a Nyugat már évszázadok óta túlhaladt. Szórakoztató volt, szinte öntudatlanul is, figyelnem ezeket, zavartalanul, távol a mi bonyolult modern életünk hatásaitól. De nemcsak mulatságos élmény volt ez, hanem egyúttal nagyon tanulságos történelmi lecke. A magam esete példázta most, milyen könnyű az ilyen középkori kormányzás mellett bármit előteremteni és elrendezni, amire szükség van, a szerencsés kiválasztottaknak. Mi tagadás, nagy elsőbbségeket élveztem s már ez is megmagyarázhatja és talán megbocsáthatóvá teszi, hogy bizonyos sajnálkozás érzetével tértem vissza a «civilizáció»-ba és annak minden korlátai és követelései közé.

Április 25-én délután elértük a Kána-völgy alsó végét. Két meglehetős fárasztó átkelés várt ránk a folyón, mielőtt búcsút veszünk a völgytől. A Kána-folyó is, a Ghórband-folyó is, amelybe Karórai mellett szakad bele, sokkal mélyebb és sebesebb, hogysem komoly kockázat nélkül át lehetne gázolni rajta. Egybefolyásuk felett is, alatt is, ahol sziklás szorosban folyik a folyó, híd van rajtuk. De ezek a hidak nem egyebek egyetlen szál, meg-meghajló, ingatag gerendánál. Megvallom, megkönnyebbülést éreztem, amikor szerencsésen túlkerültem a hidakon, a Ghórbandnak arra a partjára, amely az *azí-khél* törzs területéhez tartozik. Ennek a középpontja, főhelye Csakészár.

Utunk meredek lejtők mentén vitt tovább a völgyben. Ez a völgy egyenesen délnek tart és felvisz arra a hegyre, amely a Szvát vízválasztójától az Indushoz nyúlik el. Hosszú lovaglás után alkonyatkor megérkeztünk Upal faluba. Upal *szúbahdár*-ja, vagyis parancsnoka nagy fegyveres kísérettel fogadott bennünket az erődjéhez vivő úton. A dobszó és duda furcsa muzsikájára léptetett a menet, lengő lobogókkal. Utunk végső szakaszát ugyancsak felélénkítette ez a bevonulás.

TIZENHATODIK FEJEZET.

A Pír-tető megmászása.

Upalban (76. kép), mintegy 1500 méterre a tenger színe felett, kellett megkezdenem Aornos valószínű helyének kinyomozását. Ezt az utat, a hegy gerincén végig, csak gyalog tehettem meg. Az öszvéreket, amelyek Kánából hozták málhánkat, elbocsátottuk, hátas lovainkat pedig átküldtük az Upal-hágón túlra, hogy várjanak meg Csakészárban. Kellemesen lepett meg, hogy milyen könnyűszerrel és gyorsan egybeterelték a teherhordók seregét április 26-án reggel. De az ilyesfajta alkalmi munkára kötelezettséget vállalnak a gudzsarok és más «fakírok», benne van ez a «bérlet» feltételeiben. A földesurak, az *azí-khél*-ek, az uralkodó hűbéres rendszer mellett minden nehézség nélkül érvényesítik jogaikat.

Mohó várakozásban, de egyúttal aggodalmas bizonytalanságban töltöttem ezt a napot. A két előző este gondosan elolvastam megint Arrianos és Curtius leírását Nagy Sándor nagy haditettéről: Aornos megvívásáról. Elég részletesek ezek a leírások, már ami a hadműveletek eseményeit s a félelmes sziklavár bevételét illeti. De általános topográfiai adatok dolgában sajnálatosan bizonytalanok. Mindössze arra van utalás bennük, hogy az Indus közelében van valahol ez az Aornos. A hegyi erőd nagy kiterjedésének, magasságának és az ostrom nehézségeinek a leírása — ha még oly retorikai művészettel van is megírva, mint Curtiusé — nem pótolja a hiányzó adatokat s az ismert pontoktól való pontos távolságok, irányok adatait.

Arra gondoltam, vajha vitt volna magával a nagy macedón fejedelem a maga nagy seregében néhány írás-

tudót, akik hozzá vannak szokva, mint a kínai évkönyvek történetírói, hogy megfigyeljék az egyszerű topográfiai tényeket: irány, távolság és más efféle, s ezeket világosan, szabatosan följegyezzék a fontos katonai eseményekkel együttesen. De lehet, hogy voltak is Nagy Sándornak ilyen emberei. Ha igen, akkor sajnálnunk kell, hogy a klasszikus irodalom nem őrizte meg azokat a följegyzéseket. Nem maradt ránk semmi ilyesféle. A legtöbb, amit remélhettem, az volt, hogy találok egy hegyhátat vagy egy fennsíkot, amelynek nagysága, fekvése és alakja «ráillik» a leírásra és érthetővé teszi azokat a hadműveleteket, amelyek a «Szikla» megvívására vezettek.

A fáradalmas, hosszú nap estéjén kétszeresen bátorító volt, amikor hírt kaptam bizonyos ősi romokról. *Kapúr kandare*-nek nevezik ezeket az ősi pogány időkből (a *káfir* időkből) eredő emlékeket. Upal falu «öregjei» (falusi bírái) mutatták meg a faluból tisztán látható romokat, a falu felett mintegy 300 méter magasságban, egy kis hegynyulványon. Málhakaravánom folytatta útját a köves hegymosásban az Upal-hegylánc gerince felé (rövidség okából csak így nevezem: Upal-hegylánc), én meg Sáh Álammal és a kísérettel felkapaszkodtam a Csat-hegynyúlványra.

Ezért a kitérőért megjutalmazott a sors. A tető kis fennsíkján tíz-tizenkét gudzsar család jól megmunkált földjein és házain kívül egy kis körfal maradványaira bukkantam. Építésének jellegzetesen gandhára-típusáról egyszeriben felismertem, hogy a buddhista időből való. A szomszédos földeken kutatva, díszítéses edénycserepek töredékeire találtam. Hasonlítottak ezek az előző hetekben talált cserepekhez. Régi épületromok közelében mindenütt vannak efféle törmelékek ezeken a tájakon.

Kellemes meglepetés volt, amikor vezetőnk Mahmúd, értelmes upali fazekas egy fal romja alatt kígyófej-formájú, bronz karperecet talált. A szemem láttára csípte föl a romok alól. Az előző napok esőzése meglazította a talajt, ennek köszönhető a szerencsés lelet. Első tekintetre láttam, hogy ősrégi.

Mint rendesen szoktam, most is azon nyomban kifizettem a jutalmat a leletért. Mahmúd arca sugárzott az öröm-

től. Nem sejtette, hogy az ezüst pénzzel nemcsak a karperecért jutalmaztam meg, hanem azért a fontos adatért, amit ugyancsak neki köszönhettem. Hegymászás közben ugyanis óvatosan kifaggattam, mit tud az Upal-lánctól keletre elterülő vidékről, különösképpen pedig a Pír-szár nevű magas hegyhátról. Említettem már, hogy a Malakand politikai ügyvívője már amióta elsőízben terveztem Aornos felkutatását, tapogatózott ott a környéken s a Miángul népe a Pír hegyet nevezte meg, hogy az felel meg legjobban a nagy körvonalakban elmondott adatoknak.

Mahmúd természetesen mitsem tudott arról, hogy a nagy Szikandar szultán (Nagy Sándor macedón fejedelem) valaha is itt járt ezen a tájon. Ismételt óvatos tudakozódásomra a helybeli pathánok, gudzsarok és mullah-ok között soha a legcsekélyebb nyomra sem akadtam, amely arra vallott volna, hogy akár néphagyomány, akár valami «tudományos» hagyomány maradt volna fenn errefelé, amely bármiképpen is összefüggésbe hozná Szvátot és a környező hegyi tájakat a mohamedán verzió «Nagy Sándor románca» legendás «két-szarvú» hősének, Szikandarnak tetteivel. Az éleseszű Mahmúddal való beszélgetésünk közben hallottam először az *Únra*-hegy nevének említését. Elbeszélte, hogy mindenki azt tartja az Upal-hágótól az Indusig nyúló hegylánc legmagasabb csúcsának és közvetlen alatta a nagy folyó irányában van a Pír-szár. Nagy alpi legelő ez. Az odavaló gudzsarok legkedvesebb *banda*-ja, vagyis nyári telepe. Legeltetik is, de a földet is mívelik ott.

Filológiai «tudatalattiságom» hamar megérezte az *Únra* és *Aornos* nevek közti esetleges összefüggést. Az *Únra* nevet éppen azzal a cerebrális *n*-nel ejtik, amelyet a pastu nyelv akkor használ, ha elébb az orrhang mellett *r* hangzó volt. Így tehát az *Únra* nevében egyenes fonetikai leszármazóját láthatnók annak a dard vagy szanszkrit névnek, amelyet a görögök az *Aornos* szóval igyekeztek megközelíteni. De természetesen ez a nyelvészeti indicium csak akkor eshetnék latba, ha a Pír-szár (Pír-tető) topográfiája a helyszínén megfigyelve, valósággal összevágónak bizonyulna az Aornosról szóló részletes és megbízható adatokkal.

Amily mohósággal vágytam elérni a Pír-tetőt — ha csak lehet, még aznap — szinte észre se vettem a mintegy 600 méteres hegymászást Csat-ból a hegylánc gerincére. (80. kép.) Utunk második fele pompás fenyvesben és ilex erdőségben vezetett. A talajt violák s a kora tavasz egyéb kedves hirdetői tarka virágpompával hintették tele. A hegylánc keskeny gerincét (2400 méter) közvetlen az erdőborította csúcs alatt értük el. Ennek a magasságát az 1892. évi Black Mountain-expedició az Induson túlról háromszögeléssel 2500 méterben állapította meg. A késélességű gerinc helyenkint meredélyes szirtfalban bukik alá. Elragadó ez az erdei táj. Gyönyörűséggel néztem el a havas hegyek hatalmas körképét észak felé, köztük a Mankiálhegy nemesformájú csúcsait a messze láthatáron. (81. kép.) Ez a bájos erdei tájkép és a kutatás, hogy olyan pontot leljek, ahol a fák megengedik az alkalmas fényképezést, természetesen meglehetősen késleltetett.

Hosszabbnak és fárasztóbbnak bizonyult az út, mint ahogy sejtettem. Az ösvény, ha ugyan úgy nevezhetem, a hegylánc meredélyes és sziklás déli homlokzata mentén vezetett, csaknem magán a gerincen, úgy hogy követte a gerinc hajlásait. Örültem, amikor végre hosszas mászás után mélyen alattunk felcsillant az Indus a sűrű fenyők között. Felette délkeletnek megpillantottam a hófedte Fekete-hegyeket (Black Mountains) és messze, messze vadul megszaggatott kisebb láncokon túl homályosan odalátszottak a Mahában hosszú, hullámos körvonalai. Ez a látvány élénken emlékezetembe idézte 1904. évi futólagos utamat, amely rácáfolt arra a korábbi feltevésre, hogy a Mahábanhegy azonos Aornos-szal. Jósorsom megengedte, hogy megint elindulhassak a híres «Szikla» felkutatására. Vajjon ezúttal szerencsével járok-e ?

Este hat tájban elhaladtunk egy igen szép forrás mellett. Az Acsara-csúcs oldalából fakad ez a forrás. Újabb ezer lépés után elértük egy sziklás hegynyúlvány fátlan gerincét. Az *Únra*-hegyből nyúlik ki ez. Közvetlen alattunk terült el a Kis-Únra nevű alpi legelő. Ezen a ponton pillantottuk meg az Únra-hegy kopár sziklás csúcsát. Magas-

ságát az utolsó feketehegységi expedició 2660 méterben állapította meg.

Az Únra-csúcsból lapos, hosszú hegyhát ágazik el délnek. Ez a Pír-tető (75. kép). Megkapó kép. Köröskörül csupa sziklaszirt. Alatta meredek, vízmosásos szakadékok buknak alá az Indus folyóhoz, másfél ezer méternél nagyobb mélységbe. A tőle elválasztó mély völgyön át nézve, elég közelnek tetszett. De további három órába telt, amíg feljutottunk reá.

Először a meredek középső hegytetőt kellett megkerülnünk, az Únra «fejét» (Únra-szár). Az egyszerű *Únra* név az egész hegytömeg neve, hozzáértve a legmagasabb hegyhátakat, közöttük a Pír-tetőt is. Az «Únra fejé»-nek déli homlokzata meredek sziklaszirtekben szeg le a mélybe. Ezért aztán fel kellett előbb kapaszkodnunk fáradságos ösvényen a hegynyúlvány gerincét követve, csaknem a főcsúcs magasságába, egy kis sziklavállra, amely csak hatvan méterrel alacsonyabb magánál a főcsúcsnál. Ez a sziklaváll a Kis-Únra. Ott átmehettünk a hegy sűrű erdőfedte északi oldalára. Ott megkezdődött a fáradságos leszállás. Meredek, hóval telt árkok mentén értünk le a fákkal körülvett kis Búrimár alpi tisztásra (77. kép). Gudzsar pásztorkunyhókra találtunk ott és mohamedán szentek bekerített sírjaira, szép fák árnyékában.

Messziről úgy tűnt fel, mintha Burimár összefüggésben volna azzal a kúpalakú erdős magaslattal, amelyben a «Pír-fejé»-nek nevezett hosszú hegyhát végződik észak felé. A szelídlejtésű alpi rét alsó szélére érve vettem csak észre, hogy mély, meredek szakadék választ el attól a magaslattól. Sűrű fák elrejtették addig előlem a szakadékot. Ugyancsak kellemetlen meglepetés volt ez nekünk, fáradt embereknek, annál is inkább, mert rohamosan alkonyodott.

Mahmúd vezetésével lefelé botorkálva a sziklák és fenyők között a mintegy 200 méter mélységű, szűk szakadék aljára, megragadott egy hirtelen gondolat: nem ez-e az Aornosnak az a mélységes szakadéka, amely előtt első alkalommal megtorpant a macedónok támadása, azután, hogy Nagy Sándor egyesült Ptolemaiosnak, Lagos fiának előre

küldött csapatával a hegytető közelében? Nem volt időm akkor a növekvő félhomályban kifürkészni a terepet, hogy vajjon alkalmas lehetett-e ez arra a megoldásra, amely több napi küzdelmes munka után Nagy Sándort mégis a helyzet urává tette. Nagy Sándornak ugyanis, mint a görög történetírók feljegyzik, végül is sikerült parittyavetőit és íjászait egy olyan pontig előre tolni, ahonnan köveik és nyílaik elérték a túlsó oldalon álló védősereget. Amikor lejutottunk végre a szakadék fenekére, kiderült, hogy egy alig negyven lépés hosszú, tíz lépés széles kis nyergen állunk. Ledőlt fatörzsek hevertek rajta keresztül-kasul és a nyereg két oldalán alászálló vízmosásokat is vastagon borították a heverő fatörzsek. Eszembe jutott ekkor Aornos ostromának a leírásában az a részlet, hogy Nagy Sándor tömérdek fát és cserjét vágatott ki, hogy magas gátat emelve a szakadékon át, megindíthassa az ostromot.

Megérkeztünk végre magának a «Pír-fejé»-nek magas északi vége alá (78. kép). Nem kellett tartanunk tőle, hogy kő- és nyílzáporral fogadnak bennünket a magasból, mint Nagy Sándor macedónjait. Így is elég küzdelmes volt a mászás a Bar-szár (vagyis a «tető-domb») lejtőinek meredek szirtjein, ahogyan a Pír-hegyhátnak ezt a végét nevezik. Élénken emlékezetembe vésődtek ennek a kapaszkodónak fáradalmai. Szerencsére magasabbra jutva, a Hold fénye mellett már biztosabban haladhattunk, lábunk könnyebben támasztékra lelt a keskeny sziklaéleken. De azért őszintén jól esett, amikor este kilenc óra tájban végre sík térségre értünk a Bar-szárhoz csatlakozó lapos hegyháton. Kellemes megkönnyebbüléssel vándoroltunk tovább a tökéletesen sík térszínen. Jó másfél kilométeren tartott ez a könnyű síma út. A teli Hold világánál, a felhőtlen, csillagos éjszakában jól láttuk a búza- és árpavetések zöldelő tábláit. Ez a látvány is eszembe juttatta, mily kedvező lehetett ez a termékeny hegyhát a régi időkben hegyi menedéknek, amint hogy ma is kedvelt tartózkodó helye a gudzsar pásztoroknak és földmívelőknek.

A hosszú sík plató közepén már ott találtam sátrainkat. Egy kezdetlegesen épült mecset mellett ütöttek tábort em-

bereink. A hely magassága — mint később megállapítottuk — 2160 méter volt a tenger színe felett. A kíséret és a teherhordók hatalmas pásztortüzek mellett kerestek védelmet a csípős-fagyos szél ellen. Éjfél elmúlt, mire én is beburkolózhattam takaróim közé. De gondolataim nem nyugodtak. A már-már meggyőződéssé érlelődött érzés, hogy megtaláltam Aornost, ébren tartott és feledtetett velem hideget és fáradságot.

Arrianos és Curtius elbeszéli, hogy Nagy Sándor szent áldozatokat mutatott be az isteneknek, amikor meghódította a «Sziklát». Én nem ünnepelhettem semmi győzelmet. De engem is kísértett az érzés, hogy áldozzak Pallas Athenének, hogy a tudományokban búvárkodónak régi dédelgetett vágyát, reménységét, végre, végre megvalósította.

TIZENHETEDIK FEJEZET.

Aornos felkutatása.

Aornos felkutatása volt a célom, amikor a Pír-hegy felé vettem utamat. Hogy megvilágítsam az okokat, amelyek arra serkentettek, hogy színről-színre megismerjem és kifürkésszem ezt az Indus-melléki tájat, — figyelemmel arra, hogy hol is lehetett a híres sziklavár — vissza kell térnem Nagy Sándor hadjáratának ismertetésére. Folytatom ott, ahol elhagytuk. Láttuk, hogy Óra elfoglalása után Nagy Sándor hadműveletei a Szvát völgyében diadalmasan véget értek. Bazírát, a mai Bír-kót-ot, mint tudjuk, Óra eleste után önként elhagyta a lakosság. A hódító vezér macedón helyőrséget hagyott hátra ezeken az erős pontokon, hogy biztosítsa a meghódított országot s aztán délnek fordult, hogy egyesüljön azzal a tekintélyes sereggel, amelyet maga előtt küldött volt Hefaisztion és Perdikkasz vezérletével le a Kábul-folyó mentén a nyilt Pesávar-völgybe. Arrianos, mielőtt elbeszéli a macedón haderőknek ezt az egyesülését és Nagy Sándor útrakelését az egyesült sereggel India felé, elmondja, hogy Óra elestének hírére a többi asszakénoi-k — vagyis Szvát lakói — valamennyien elhagyták városaikat és «elmenekültek az Aornosnak nevezett sziklához.»

Arrianos ezután tér át annak a fejtegetésére, miért törte magát Nagy Sándor olyan mohón, hogy hatalmába kerítse azt a sziklaerődöt. Megállapításai ebben a pontban, topográfiai adatairól mitsem szólva, a történelem búvárát általában is érdekelhetik. Arrianos ugyanis világot vet bizonyos lélektani tényezőkre, amelynek kétségtelenül fontos szerep jutott nem is egyszer Nagy Sándor csodálatos hadi

tetteiben, akárcsak a modern idők másik nagy hadvezérének, Napoleonnak életében. Jellemző fényt vetnek ezek a fejtegetések Arrianos kritikai állásfoglalására, amellyel története hősének cselekedeteiről igyekezett lehámozni a meseszerű elemeket. Íme lássuk, mit mond a görög történetíró Aornosról (IV., XXVIII.):

> Hatalmas sziklatömeg ez az országnak abban a részében, és beszélik, hogy még Heraklesz, Zeusz fia, sem bírt megmérkőzni vele. Már most azt, hogy a thébai vagy a tyriai avagy az egyiptomi Heraklesz járt-e itt az indiaiak földjén, nem erősíthetem meg határozottan, de nem is tagadhatom, de hajlandó vagyok azt gondolni, hogy nem nyomult előre ilyen messzire; mert hiszen tudjuk, mennyire szeretnek nagyzolni az emberek s ha nehéz dologról beszélnek, megnövesztik a nehézséget és kijelentik, hogy maga Heraklesz sem bírt vele. Ennek a sziklának az esetében is az a meggyőződésem, hogy Herakleszt csak azért emlegették, hogy a szikla elfoglalását annyival is csodálatosabbnak tüntessék fel. Mondják, hogy a szikla kerülete megvolt 200 stádium (negyven kilométer) és magassága a legalacsonyabb pontján 11 stádium (kb. két kilométer). Egyetlen nehezen járható, emberkéz építette ösvény vitt fel a tetőre. Fenn a szikla tetején — úgy beszélik — bővizű forrásból bugyogott a tiszta víz. Erdő is volt és szántóföld, annyi, hogy megmunkálására ezer ember kellett.
>
> Nagy Sándort, amikor mindezeket megtudta, megragadta a vágy, hogy elfoglalja ezt a hegyet is. A Herakleszről keringő monda csak még jobban serkentette erre.

Eddig Arrianos.

Nem tudjuk, vajjon ezek a hírek érlelték-e meg Nagy Sándor elhatározását, hogy birtokába vegye a hegyet. Valószínűbb, hogy Nagy Sándornak az a sarkalatos sztratégiai elve döntötte el a kérdést, hogy soha ne hagyjon maga mögött ellenséget, amíg teljesen össze nem morzsolta. Akárhogy is, tudjuk, hogy a hegyi mentsváraikba menekülő asszakénoi-k üldözése helyett Nagy Sándor kivonult Szvátból és betört a Pesávar-völgybe. Ott, abban a fontos kerületben, megszilárdította a macedón uralmat s aztán tovább nyomult az Indushoz.

Arrianos nem mondja meg kifejezetten, hogy Aornos az Indus jobbpartján volt. De Diodorus és Curtius elbe-

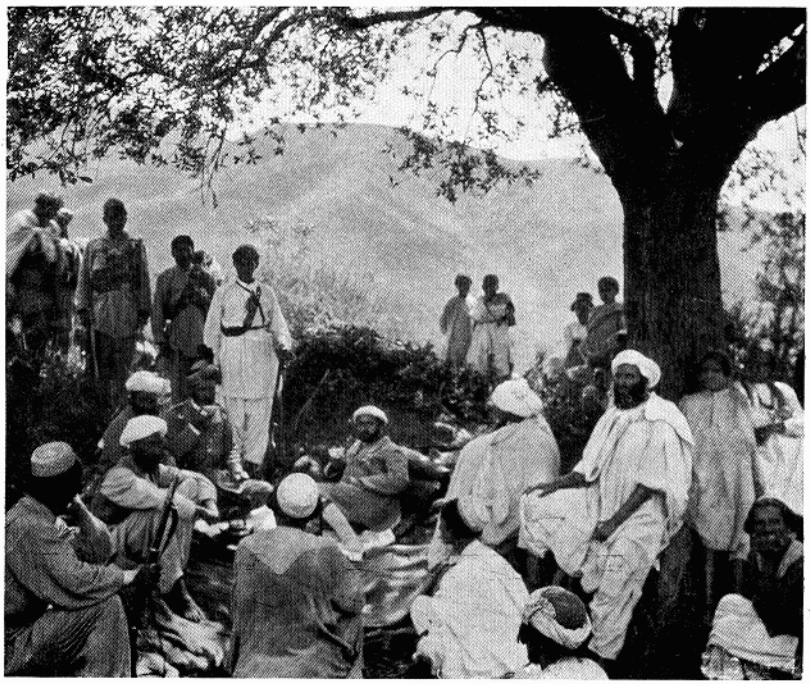
szélései világosan megegyeznek abban, hogy ott volt. Erős okunk van rá, hogy ott keressük Aornost. Egyebütt részletesen kifejtettem ezt. Ezúttal elég lesz röviden összefoglalnunk a dolgot. Nézzük meg a térképet. A Szvát fővölgyében fel egészen Mingaora közeléig macedón helyőrségek voltak, a följebb fekvő városok menekülő lakosságának nagyobb tömege sem nyugatra, sem délre nem találhatott biztonságot.

Nyugat felé a benyomuló macedónok állták el az útjokat. Délnek a fővölgyet ugyancsak macedón helyőrségek zárták el előlük, a többi út pedig Bunér felé, annyira nyilt, s dél felől, a Pesávar völgyből számos hágón át annyira hozzáférhető, hogy arra felé sem volt biztos a menekvés. Nagy Sándor derékhada már el is érte akkor a Pesávarvölgyet s így Bunér nyitva állt a beözönlő seregeknek. Ha meg északnak fordulnak, a Szvát fővölgyének abban a részében megint csak nincsenek biztonságban a beözönlő hadak elől, mert hiszen, amint láttuk, a Szvát-völgy nagyon is nyitott és könnyen járható Csurrai-ig. Ugyanez mondható a fővölgynek abból a részéből nyíló oldalvölgyekről. Magasabban fenn, Tórvál szűk szurdokaiban a benyomuló seregeket kétségtelenül visszafordították volna a térszín természeti nehézségei. Ott meg azonban a magas vízválasztókról a Pandzskóra és Indus felé alászálló völgyek alpi öveiben a menekülők nagyobb tömege nem tudta volna magát fenntartani, nem lett volna mit enniök.

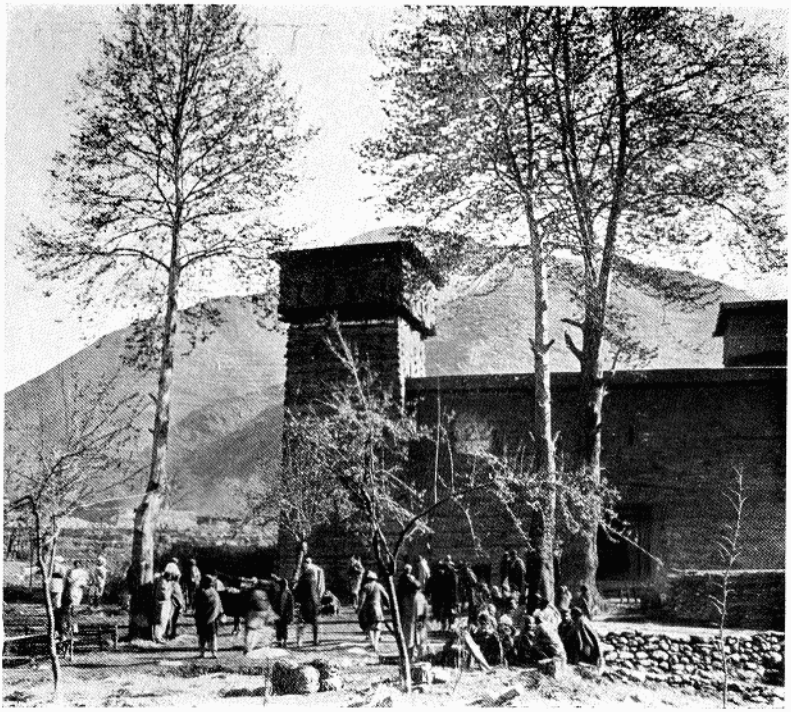
Jóval kedvezőbbek voltak a viszonyok a visszavonulásra kelet felé. Ghórband, Kána, Púran, Mukhozai nagyobbrészt termékeny területei nyúlnak le arra az Indushoz s ezek a szváti oldalról Ghórbandba egész éven át elérhetők a vízválasztó könnyen járható hágóin át. Az Indus felé átkelőben a menekülők és a macedónok között ott ágaskodott a hegylánc természetes bástyája. A hegy mögött meghúzódva fenntarthatták volna magukat a veszedelem elvonultáig a vidék termékeiből. És végül, ha elérik az Indust arra felé, meg volt az a reményük, hogy a folyón túlról segítséget kaphatnak vagy más módon menekülhetnek tovább abban az irányban.

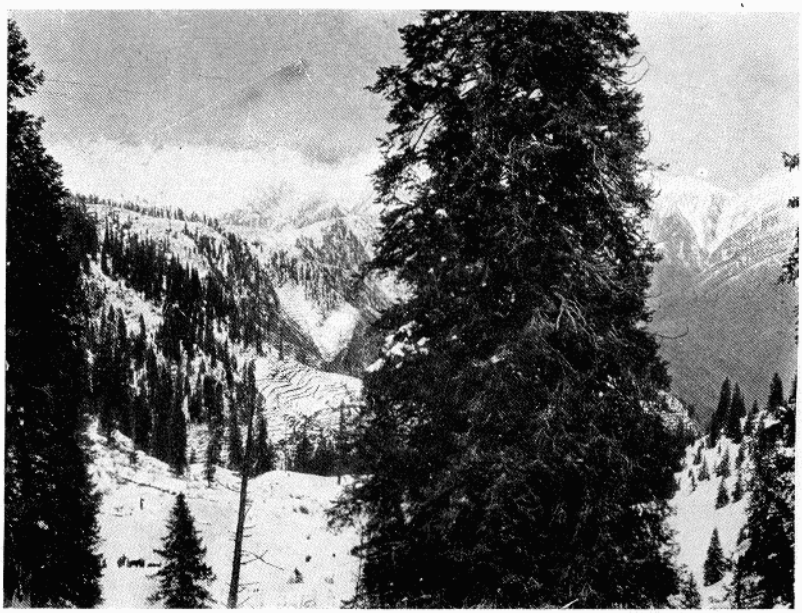
68. Pathán sír vésett sírkövekkel, Bilkánai alatt.

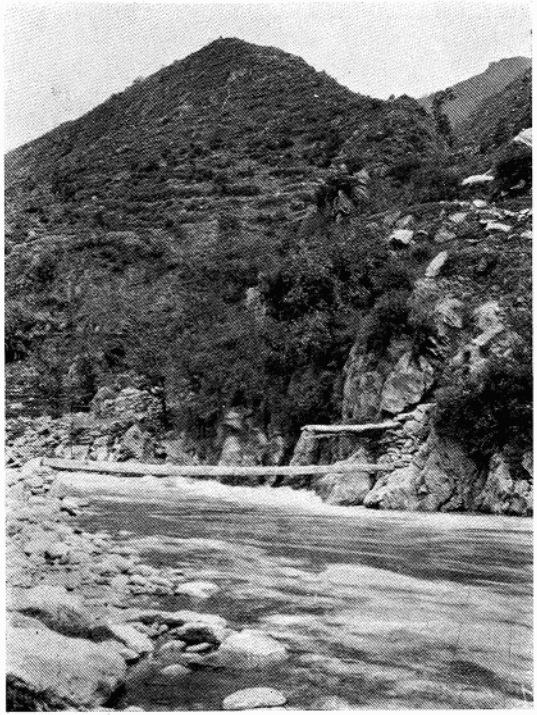
69. Pihenő az útszélen, Khvádzsa-khél felett.
A szipáh-szálár és kisérete teázik.

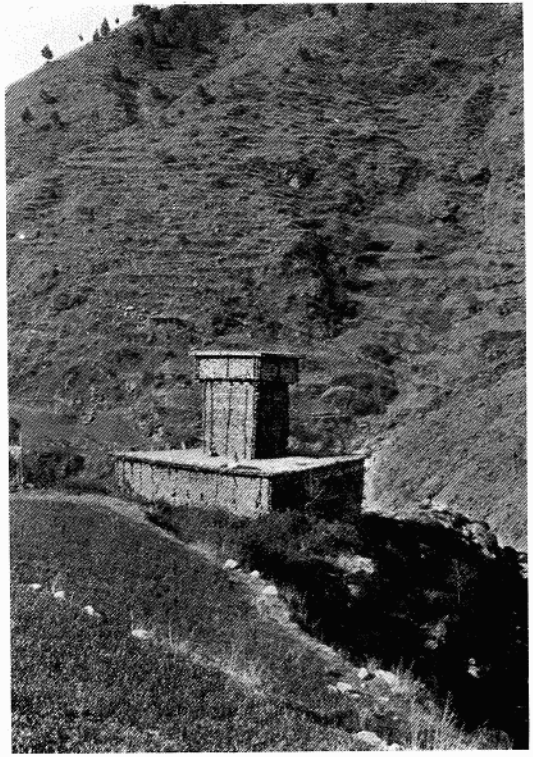
70. Lilaunai új erődje.

71. Kilátás a Silkai-hágóról a Kána-völgy feje fölött emelkedő havasokra.

72. A Ghórband-folyó hídja Karóraiban.
(Egyetlen gerenda fogja át a folyót.)

73. A kánai Dóst Muhammad Khán erődje Bilkanaiban.

74. Kána khánjainak kísérete Damóraiban.

Ennek az előnynek nagy fontossága kitűnik abból is, amit Arrianos beszélt el nekünk: hogy Óra védői segítséget vártak Abiszaresztől, a mai Hazára területének és az Indus balpartjára lenyúló szomszédos völgyek főnökétől. Ezeknek a völgyeknek a torkolatával szemben, az Indus túlsó partján terülnek el a fentebb említett területek (Ghórband, Kána, Púran) alsó részei.

Sok történelmi bizonyság van rá, hogy Szvát és az Industól keletre elterülő Hazára szoros érintkezésben voltak egymással. Hazára népének nagy része ahhoz a törzshöz tartozik, amelynek ma is *szváti* a neve. Ezek szváti eredetűek, a mohamedán kort megelőző időkből. Őseiket a pathánok beözönlése üldözte ki hazájukból a középkor vége felé. Ugyancsak nevezetes az a tény, hogy az Indus mindkét partján, a szváti és a hazárai oldalon ma élő pathán törzsek — nem hiába, hogy eredetre is közel atyafiak — mindig együtt küzdöttek a feketehegységi expedíciókat kísérő harcokban, amióta Pandzsábot a brit birodalom bekebelezte.

Így tehát több egymást támogató magyarázatunk is van rá, miért történt, hogy Felső-Szvát lakói kelet felé vonultak vissza az Indus mellé. Egyúttal megértjük, miféle sztratégiai okok indították rá Nagy Sándort, hogy mielőtt Aornost megtámadja, előbb délnek forduljon a Pesávar-völgybe. Megszilárdította ott uralmát és előkészítette az Induson való átkelést, hogy azután biztonságban vonulhasson felfelé a folyó jobbpartján és dél felől támadhassa meg a szváti menekülőket hegyi mentsváraikban. Ilyen módon elkerülte, hogy belekeveredjék abba a szövevényes hegyes-völgyes tájékba, amely csak akadályozta volna a közvetlen üldözést. A menekülő ellenséget elvághatta attól, hogy visszavonuljon az Indus keleti (bal) partjára és segítséget kapjon az ott uralkodó Abiszaresz-től. Végül pedig, ha délről ostromolja meg Aornost, a maga javára értékesítheti mindazt az előnyt, amit az Indus völgye és a Pesávar-völgy termékeny síksága nyujt az élelmezés és más szükségletek tekintetében.

Ennek az utóbbi megfontolásnak a jelentősége kivilág-

lik abból is, amit Arrianosban olvasunk. Arrianos röviden leírja, hogy Nagy Sándor macedón helyőrséget hagyott hátra Peukelaotis városában (szanszkrit neve: Puskalávatí), Gandhára egykori fővárosában, a mai Csárszaddában, Pesávartól északkeletre, azután keletnek nyomult és «bevett más városokat, néhány kisebbet az Indus mellett».

> Ez után megérkezett Embolimába. Ez a város nem volt messze az Aornos-sziklától. Ott hagyta Kraterost hadserege egy részével, hogy halmozzon fel annyi gabonát és egyéb készleteket, amennyit csak lehetséges, hosszabb tartózkodásra, hogy onnan elláthassák magukat a macedónok és kikoplaltassák a Szikla védőit, ha az első ostromra nem sikerül bevenni. Ő maga magával vitte az íjászokat, az agrinaiakat, Koinos csapatát, a falanx többi részének legkönnyebb és legjobban fegyverzett embereit, kétszáz főnyi lovasságot és száz hegyi íjászt, és elindult a Sziklához.

Arrianos nem jegyzi fel Embolima pontos fekvését. De minthogy tudjuk, hogy Aornos az Indus jobbpartján volt, okunk van hinni, hogy az a város, amelyet Nagy Sándor «had-táp» állomásának választott, ugyancsak a folyó jobbpartján lehetett.

Ptolemaios geográfiája is megemlíti Embolimát, Indo-Szkítia városát az Indus mellett; ez az adat megerősíti feltevésünket. De sem a görög geográfus meghatározása, sem annak a különös buddhista szövegnek az adata, amelyről beszéltem, amikor a Csurraiban szőtt takarókról volt szó — ott Ambulima a hely neve — nem határozza meg Embolima pontos fekvését.

Abbott tábornok — az a vitéz határszéli tiszt, akiről Abbottabad, Hazára közigazgatási főhelye kapta a nevét — 1854-ben, amikor Aornos helyéről értekezett s azt írta róla, hogy a Mahában hegyben volt a vár, Bunértól délre — felvetette a gondolatot (amint ezt már ő előtte M. Court, Randzsit Szingh egyik francia tábornoka is megtette), hogy Embolima azonos a mai *Amb* faluval, az Indus jobbpartján. Amb körülbelül tizenhárom kilométerre van Mahábantól keletre. Ez az a hely, amelyről az amb-i Naváb, a Miángul egyik jelenlegi ellenfele, kapta a címét.

Aornosnak Mahában-nal való azonosítása nem helyszíni szemlélet alapján történt. Európai ember nem juthatott el akkor oda. A hazárai oldalról messzelátón vizsgálgatták csak azt a helyet nagy messzeségből és az így látottakból következtettek. Ezt a feltevést megdöntötték a helyszínén észlelt topográfiai jelenségek, amikor 1904-ben a Mahábant pontosan térképeztem.

De ha Mahábanról kiderült is, hogy nem azonos Aornosszal, ebből nem következik, hogy Embolima ne lehetne azonos a mai Amb-bel. De ha elfogadjuk is ezt a feltevést — jóllehet csupán a név hasonlóságára támaszkodik (*Amb* kiejtése Emb), s ez bizony gyenge filológiai bizonyíték, mert nehéz megokolni a név három végső szótagjának elkopását — Aornost akkor is feljebb kell keresnünk valahol az Indus mellett. Arrianos elbeszéléséből tudjuk, hogy Aornos környéke kétnapi járóföld volt Embolimától.

Már amikor közzétettem a helyszínén 1904-ben tett megfigyeléseim végső bizonyítékait az ellen a feltevés ellen, hogy Aornos a Mahában-láncban van, tisztán láttam, hogy magasabban fenn kell valahol keresni Aornos sziklavárát a nagy folyam mellett. De mert az a törzsi terület hozzáférhetetlen maradt, csak tizennégy évvel később irányult rá végleg a figyelmem arra a területre, ahol a kérdés valószínű megoldását remélhettem.

Nagyon értékes nyomot szolgáltatott akkor barátom, R. A. Wauhope mérnökkari ezredes, a Survey of India nagytehetségű tisztje. Nyugalmazott tiszt volt már, de a nagy háborúban visszahívták és így került Dehra Dun-ba, a háromszögelési felmérések hivatalába. Akkoriban készültek ott a térképek három középázsiai expedicióm felvételei alapján. Wauhope ezredes volt a vezetője az 1888. és 1891—2. évi feketehegységi expedíciók idején az Indus balpartján végzett topográfiai felvételeknek. A Black Mountains-ban («fekete hegyekben») létesített magas mérő-állomásokról, majd pedig az északabbra fekvő Nandihár és Alláhí törzsi területek rövid megszállása idején, alkalma nyilt megismerkedni az Indus-völgy földrajzi jelenségeivel és a folyó túlsó partjára alátekintő hegyekkel, végig

Ambtól Csakészár-ig. Élete végéig szívesen foglalkozott klasszikus tanulmányokkal; az Aornos-kérdés is érdekelte. Megfigyelései nyomán akkoriban arra az eredményre jutott, hogy inkább mint bárhol másutt, a Nandihár-völgy torkolatával szemben, Thákót közelében, az Indusra meredeken leszegő hegynyúlványokban kell keresni Aornost. Nagy Sándor történetíróinak leírásai arra a tájékra utalnak. De mint tapasztalt topográfus tudta azt is, hogy csak a helyszínén végzett pontos megfigyelés alapján remélhető a kérdés végső megoldása.

India topográfiai hivatalának akkoriban csak messziről rajzolt, futó vázlat alapján készült térképe volt erről a vidékről. Ebből is látható volt, hogy azok a hegyek, amelyeket Wauhope ezredes említett, a kéz újjai módjára széttáruló legkeletibb kiágazásai annak a hegyláncnak, amely keleti irányban nyúlik el mintegy harminc kilométeres hosszban a Szvát és Indus vízválasztójától az Indusig és a Ghórband-völgyet elválasztja Csakészártól. Hogy ez a hegylánc nagyon meredeken bukik le a hegy lábát hirtelen kanyarulattal megkerülő folyóra, nyilvánvaló már abból is, hogy milyen kicsi a távolság a hegygerinc legmagasabb pontja és a folyómeder között. A térképen rajta van a legmagasabb háromszögelési pont s ez több mint 2000 méterrel magasabb, mint az Indus tükre Thákótnál. A térképről nem sok egyebet tudtam meg annak a magas hegyvidéknek topográfiájáról, amelybe most fárasztó napi menetünk után belejutottunk ott a «Pír-fejénél». Annál is mohóbb türelmetlenséggel vártam, mit hoz a reggel.

TIZENNYOLCADIK FEJEZET.

A Pír-hegy felvétele.

Egész éjjel szilaj szélrohamok ostromolták kicsi sátramat ott fenn a Pír-hegy magaslatán. Keveset aludtam s kora hajnalban talpon voltam, hogy körültekintsek erről az elszigetelt hegytetőről. 2160 méter magasságban állottam a tenger színtje felett. Rendkívül messze terjedő, nagyszerű kép tárult fel előttem. A közeli Kohisztán hófedte hegyeiből dermesztő hideg szél süvöltött alá az Indus felé s ez bizony megnehezítette a ragyogó látvány élvezését. A déli órákban elült a déli szél s az idő felmelegedett. Ugyanígy volt a többi napokon is, amit ezen a szélsöpörte tetőn töltöttünk. Három napig voltunk itt. Nagyon élveztem munkámat a tartós szép tiszta nappalokon. Egyik feladatom az volt, hogy részletesen térképezzem a Pír-hegyet és környékét és összegyüjtsek minden adatot, amihez csak hozzá juthatok az utakról, földmívelésről, vízről és más helyi viszonyokról.

A térképezés munkája közben egyre világosabban kialakult előttem, mily meglepően megegyeznek a topográfiai jelenségek a görög történetírók írásaiból meríthető és következtethető adatokkal, úgyannyira, hogy teljesen megérlelődött bennem a meggyőződés, hogy ebben a nevezetes hegyben valóban rábukkantam a régóta keresett Aornos sziklaerődre. A képekkel igyekszem szemléltetni, mit láttam és figyeltem meg. Mielőtt rátérnék az Aornos bevételének történetéről ránk maradt följegyzések ismertetésére, le kell írnom előbb az események színhelyét és meg kell vizsgálnunk a történet szembeszökő részleteit, az ott látott topográfiai jelenségek világában.

A Pír-tető keskeny hegynyúlványok sorozatának egyike. Az Upal felett emelkedő Únra-hegyláncból ágaznak ki ezek dél felé. Ezekben bukik alá meredeken és lapul el legyezőszerűen Maira alacsony platója felé, amelynek lábát már az Indus vize mossa. Közülük a Pír-tető gerince a leghosszabb. Harmadfél kilométer hosszban tartja meg egyenletes, átlagosan mintegy 2100—2200 méternyi magasságát (85. kép). A sík hegyháton tágas térség kínálkozik nemcsak legeltetésre, hanem földmívelésre is. Talaja igen termékeny. Felső végén ezt a sík térséget jó darabon szelíd lejtők szegélyezik ; azok is egyaránt alkalmasak legeltetésre is, művelésre is (84. kép).

Nagy magassága és a körülötte elterülő völgyek mélysége folytán a Pír-hegyhát uralkodik a messze környék felett. Minthogy magasabb a többi hegygerinceknél, nagykiterjedésű, csodálatos panoráma nyílik róla köröskörül. A kilátás magában foglalja az egész Indus-völgyet a Mahábantól délre egészen odáig, ahol a nagy folyó kanyargó folyása a Kághán és Szvát forrásvidékén emelkedő magas hófedte láncokból alászálló, sűrűn egymásra halmozott hegynyúlványok közé rejtőzik (87. kép). Hogy fogalmat nyujtsak a Pír-hegyről kínálkozó hatalmas panoráma óriási kiterjedéséről, megemlíthetem, hogy észak felé magában foglalja a Tórvál, Dubér és Kandia felett tornyosuló jégfedte csúcsokat (81. kép), kelet felé pedig valamennyi hegyláncot, amely Hazára középső részéhez csatlakozik. Dél felé tisztán szembetűnik a Pesávar-völgy síkja Attock felett.

A hegynyúlvány a sík tetőről (a Pír-szár név a szent ember magaslatát jelenti) keleten is, nyugaton is igen meredek sziklás lejtőkben bukik alá (86. kép). Helyenkint kopár, függőleges a sziklafal, másutt egy-egy fenyő kapaszkodik meg a meredélyeken. Délen nem nagy magasságú, de szembeszökő oromban végződik a plató. Ennek a neve Kuz-szár, «az alacsonyabbik domb», ellentétben a Bar-szár-ral, az északi végen (84. kép). Alatta három hegysarkantyu nyujtja előre meredek sziklás hegyoldalakban leszegő keskeny ágait (88. kép). A középsőnek a gerince felső részén olyan meredek és keskeny, hogy tel-

jességgel megmászhatatlan. A legrövidebb ág, a Mádzsu, bástya módjára nyúlik ki délnyugatnak, mielőtt véget ér meredélyes szirtekben körülbelül 500 méterrel a Pír-tető alatt.

A Pír-hegy nyugati lejtője igen meredeken száll alá, mintegy 600 méternyire, igen szűk völgyfenékre. A völgy alja helyenkint hozzáférhetetlen szakadékká mélyül, másutt apró lépcsőzeteken itt-ott mívelhető földeket találunk benne. A völgy másik oldalán, szemben, emelkednek a kis Balai-hegygerinc helyenkint csaknem függőleges, rettentő kopár sziklafalai. Tetején rövid darabokon szelídebb a lejtő. Ott nyáron állatokat legeltetnek. De ezek csakis a főlánc gerincéről közelíthetők meg, az Únra-szár csúcsa alatt. A Balai-hegygerincet mély szakadék választja el nyugat felé egy sokkal hosszabb gerinctől. A gudzsarok Danda-Nurdai néven ismerik. Ez a főlánctól a Lándai-legelőterület közelében válik el. Lejjebb a Pír-tető délnyugati lejtőire tekint.

A Danda-Nurdai keskeny, megszabdalt taréját két hágó szeli át. Az alacsonyabbikon, a mintegy 1200 méter magasságú Pézal-kandao-hágón keresztül átjuthatunk a völgy egy részébe, ott, ahol a Mádzsu szirtjeivel szemben némi kis földmívelést is űznek Tálun falucska elszórt tanyáinak gudzsar lakói.

A Pézal-kandao-hágó alól nehezen járható ösvény kapaszkodik fel a Mádzsu gerincére és onnan a Pír-tető déli végére. A másik hágón át — 2000 méter magasságban — valamivel könnyebb út vezet a Danda-Nurdai mögött egy füves alpi lejtőre, a Kis-Únrá-ra és onnan arra az ösvényre, amely a főlánc teteje mentén visz végig. Látni fogjuk, hogy ezeknek a hágóknak bizonyos tekintetben fontos szerep jut Aornos történetében. De térjünk vissza a Pír-hegyre és ismerkedjünk meg röptében a hozzá keleten csatlakozó területtel. Hogy ez némi tekintetben különbözik attól, amit nyugat felé láttunk, annak tulajdonítandó, hogy a főlánc magassága azután, hogy dél felé kilökte magából az uralkodó Pír-hegynyúlványt, hirtelen nagyot esik és kopár, fátlan magaslatok során oldódik fel. A vízmosások egyetlen

széles teknőben egyesülnek, mielőtt az Indusba ömlenek. A völgyteknőben egyesülő, mélyen kivájt *nullah*-ok között rövid dombok és hátak sora emelkedik. Valamennyi igen meredek, de tetejük sík. Ezek a tetősíkok a Pír-hegyről tekintve, olyan sajátságos képet nyujtanak, mintha apró különálló szigeteket látnánk magunk alatt (79. kép). Egyik-másikon ezek közül a kis hegytetők közül vannak megmívelt foltok. Valamennyi fátlan, víztelen, állandó letelepülésre nem alkalmas. A Pír-hegy keletnek néző lejtője is igen meredek.

Most már csak az van hátra, hogy röviden leírjam a Pír-hegy tetejét. Harmadfél kilométeres hosszban csaknem teljesen sík plató és egész hosszában végig búzatáblák zöldelnek rajta. A megmívelt terület a tetőn 100—200 méter széles, a táblák szegélye legelő. Szép, vén fák ligetekben csoportosulnak (85. kép). Egyik ilyen ligetben, a hegyhát közepén egy *ziárat* (szentély) rejtőzik. Sokan felkeresik. A meredek lejtőket barázdáló, mély vízmosásokban apró források csobognak a hegyhát közelében. Ezek táplálják a völgyekbe leömlő csermelyeket. Két nagy, durva kőből rakott, mesterséges vízmedencében is gyüjtik az esővizet és az olvadó hó vizét, hogy a nyaranta idehajtott nyájaknak legyen ivóvizük. Térden felül érő vizet találtunk bennük.

Huszonöt-harminc, kezdetleges építésű gudzsar kunyhó van elszórva a platón kis csoportokban. Ezekben tanyázik tavasztól őszig a marháit legeltető pásztornép.

A telep közepén van a mecset.

A Pír-hegyhát észak-déli irányban nyúlik el s minthogy magasabb hegy nem árnyékolja, teteje bőségesen kapja a napfényt. Ezért kora tavasszal már eltűnik róla a hó. Ez a magyarázata, hogy noha abban az évben későn nyílott a tavasz, a búza már magasan állt.

Déli végén a már említett Kuz-hegy áll őrt a Pír mellett. Ez mintegy 30 méterre emelkedik a Pír platója fölé és tökéletesen uralkodik a Mádzsu- és Asarai-gerincről fölvezető nehéz ösvényeken.

Északi végén még hatékonyabb védőbástyaként nyúlik fel a magasba a Bar-hegy — «a felső magaslat» — meredek

kúpja. Viszonylagos magassága a plató felett mintegy harmadfélszáz méter (2400 méter a tenger színe felett). A Pír platójáról szelíd lejtésű füves hegyoldal visz fel a Bar sűrű erdő borította tetejére, csak az utolsó százméteres emelkedés sziklás és meredek. A Bar-hegy felső része háromélű gúla-alakot ölt. Éleit igen meredek sziklabércek szegélyezik, csak az északnak néző éle menedékesebb. Ott enyhébb lejtő vezet le egy hatvan méterrel alacsonyabb, keskeny nyeregre és nem sokkal túl rajta tornyosul fel a Bar-hegy egyik kisebb, lapostetejű nyúlványa, a Lánde-hegy («az alacsonyabb hegy»). Nem sokkal alacsonyabb a Bar-hegy főcsúcsánál. Oldalai nagyon meredekek és sziklásak (82. kép).

A Bar-hegy nyugatnak néző élével csatlakozik az Únra főláncolatához; az esik a főlánc tengelyvonalába. De éppen itt szakítja meg a lánc folytonosságát az a mély és meredek szakadék, amelyen átvezetett utunk, amikor először közeledtünk a Pír-hegyhez. Ennek a vízmosásnak a feneke körülbelül egymagasságban van a Pír-platóval és 200 méterrel alacsonyabb, mint a Burimár alpi rétje, amely mint láttuk, a Bar-hegy felé tekint. Elbeszéltem már fáradalmas leszállásunkat Burimárból ennek a szakadéknak a fenekére. A szakadék neve: Burimár-kandao. De az a keskeny sziklás borda, amely a Bar tetejéről szeg le a mélybe, még meredekebb.

A sziklabércek sorát csak egy helyütt szakítja meg egy kis vállszerű kiszögelés: a Máslun (78. kép). Ennek sík a felszíne s körülbelül száz méterre nyúlik nyugat felé. Szélessége a végén mintegy 30 méter. Sűrűn benövik a fák, sík részét is, meg a sziklás hegyoldalt is, felette és alatta. A Máslun-sziklaváll magassága a szakadék feneke fölött mintegy 140 méter. Mögötte nehezen megmászható meredek sziklafalak emelkednek újabb száz méter magasságba, a Bar-hegy tetejére. Ott a tetőn egy régi erőd romjait fedeztem fel. Ennek és a Máslunnak régészeti jelentőségére — és fontos topográfiai bizonyságára — még visszatérek.

Ez a futólagos áttekintés a környék tájalakulásáról is megérteti velünk, miért volt oly kivételesen alkalmas a Pír hegyháta, hogy természetes menedéke és erőssége legyen

a messze környék egykori lakóinak. Másfél ezer méternél magasabb kiemelkedése az Indus fölé már egymaga megnehezíti megostromlását. A hegytető sík térségén — amely nagyobb, mint bármelyik természetes erősségé lejjebb az Indus jobb partján — nagy tömegek gyülekezhetnek védelemre is, támadásra is. Központi fekvése különösen alkalmassá teszi a Pír-platót, hogy nagy és termékeny hegyi területeknek, mint Csakészár és Ghórband és az Indusvölgynek közel alatta elterülő része, ahol tágas térség kínálkozik a földmívelésre és éppen ezért sok nagy falu is van, — hogy ezeknek a területeknek élelmiraktára legyen.

A lejtők magassága és meredeksége könnyűvé tette a védelmet, különösen a régi időben, amikor a kezdetleges fegyverek oly nagy előnyt nyujtottak annak a félnek, amelyik fölülről harcolt. És ebben a tekintetben figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy még azon az oldalon is, ahol a hegynyúlvány csatlakozik a reá letekintő főláncolathoz, ott is elszigeteli és nehezen megközelíthetővé teszi a Burimár-kandao mély szakadéka. Végül hadászati tekintetben fontos tényező volt az általános fekvés, mert hiszen több mint kétharmadát védi az Indus nagy kanyarulata.

TIZENKILENCEDIK FEJEZET.

Nagy Sándor megostromolja Aornos sziklavárát.

És most térjünk vissza Nagy Sándor hadjáratának történetére. Ott hagytuk abba, hogy a nagy hadvezér megérkezett Aornos közelébe. A ránk maradt feljegyzések közül Arrianosé a legteljesebb és kétségtelenül a legmegbízhatóbb. (*Anabasis*, IV., XXIX—XXX.) Annál is inkább bizalmat érdemlő ez ebben a vonatkozásban, mert a két kortárs egyike, akiknek elbeszélésére mint minden másnál szavahihetőbb forrásra hivatkozik bevezetésében, Ptolemaios volt, Lagos fia, — Nagy Sándor bizalmas generálisa, az egyiptomi Ptolemaiosok őse. Ez a Ptolemaios maga is igen nevezetes szerepet játszott Aornos elfoglalásában. Arrianos feljegyzése azokról a hadműveletekről, amelyek a menekülő asszakénoik sziklaerődjének elfoglalására vezettek, oly világos és tanulságos topográfiai adatokat szolgáltat, hogy leghelyesebbnek tartom Mc Crindle angol fordítása nyomán, egész terjedelemben ideiktatni az Anabasis e részének magyar fordítását. Az angol fordítást összevetettem a görög eredetivel és itt-ott némi csekély változtatást tartottam szükségesnek. (Az itt következő magyar szöveg ennek a kissé módosított angol szövegnek a fordítása.)

> Bizonyos emberek erre, akik a környékből valók voltak, odamentek hozzá és felajánlva hódolatukat, vállalkoztak rá, hogy elvezetik őt a Szikla megostromlására legalkalmasabb helyre, ahonnan nem lesz nehéz bevenni a várat. Nagy Sándor ezekkel az emberekkel elküldte Ptolemaiost, Lagos fiát, testőrségének tagját. Ptolemaios az agrianeseknek* és más könnyű

* *Agrianes*, thrák-macedóni nép a Strymon mellett, a Rhodope és Hémusz hegység között. Híres nyilasok. (*A fordító.*)

fegyverzetű csapatoknak, meg a válogatott gyalogos testőröknek volt a vezére. Ptolemaiosnak parancsot adott, hogy foglaljon állást, szállja meg erős őrséggel és aztán ha elfoglalta, adjon jelt neki. Ptolemaios fárasztó, nehéz útvonalon haladva megszállta a magaslatot, annélkül, hogy a barbárok észrevették volna. A helyet cölöpkerítéssel köröskörül megerősítette, aztán a hegy egy kimagasló pontján máglyát gyujtott, hogy jelt adjon Nagy Sándornak.

A jeltüzet meglátta a vezér és másnap megindult seregével. De a térszín nehézségei és a barbárok derekas ellenállása meghiusította az ostromot. A barbárok, amikor észrevették, hogy Nagy Sándornak nem sikerült az ostrom (azon az oldalon), megfordultak és megtámadták Ptolemaios embereit. Keményen összecsaptak, az indusok szívós erőfeszítéssel igyekeztek lerombolni a paliszádokat, Ptolemaios azonban helytállott. Végül is a barbárok maradtak alul a küzdelemben és az éjszaka leszálltával visszavonultak.

Nagy Sándor az indus szökevények közül kiválasztott egy embert, aki ismerős az országgal és máskülönben is megbízható és éjnek idején levelet küldött vele vezérének. Hírül adta neki, hogy ő maga fogja megostromolni a Sziklát, legyen résen, ne elégedjék meg vele, hogy állását tartsa, hanem támadja meg a barbárokat a hegyen, hogy a két tűz közé szoruló indusok megzavarodjanak. Nagy Sándor hajnalban indult meg táborából. Csapatait azon az úton vezette, amerre Ptolemaios nyomult volt fel ő előtte észrevétlenül. Meg volt róla győződve, hogy ha sikerül előnyomulnia és egyesülnie Ptolemaios seregével, könnyű lesz a diadal.

Így is lett. Délig hevesen dúlt a harc az indusok és a macedónok között. A barbárok erősen hajigálták és nyilazták a fölfelé kapaszkodó macedónokat, de ezek nem lankadtak, egyre újabb és újabb seregek követték egymást s amíg az elől levők pihentek, a nyomukban következők délután nagy nehézségek árán elfoglalták a hágót és egyesültek Ptolemaios embereivel. Az egyesült csapatok folytatták előnyomulásukat a Szikla felé, de ostromra még nem kerülhetett a sor. Így végződött ez a nap. Másnap hajnalban Nagy Sándor parancsot adott katonáinak, hogy minden ember vágjon magának száz karót. Amikor együtt volt a fa, a magaslatról, ahol táboroztak, elkezdte a gátépítést a Szikla felé, keresztül a szakadékon, egy olyan pontig, ahonnan úgy gondolta, nyíllal és hajítógépek köveivel eléri a védőket. Mindenki résztvett a munkában, hogy a gát elkészüljön. Ő maga ügyelt fel a munkára és megkorbácsolta a tétleneket.

Első nap teljes erőmegfeszítéssel egy stadionnyira épült

meg a gát. Az indusok másnap megtámadták a gátépítésen foglalatoskodókat, de a macedón parittyavetők és hajítógépek a már megépült gátról olyan erővel ostromolták őket, hogy az indusok visszavonultak.

A gátépítést szakadatlanul folytatták három nap. Negyednapra néhány elszánt macedón felkapaszkodott és elfoglalt egy, a Sziklával egymagasságú kiszögellést. Nagy Sándor szüntelen munkával előretolta a gátat, hogy elérje a kiszögellést, amelyet egy maroknyi sereg már elfoglalt a számára.

De az indusokat rémületbe ejtette a macedónok hallatlan vakmerősége, s amikor látták, hogy már keresztül is törtek és gátjuk elérte a kiszögellést, lemondtak a további ellenállásról és követet küldtek Nagy Sándorhoz és tárgyalásba bocsátkoztak, hogy átadják az erősséget, ha békét köt velük. Valójában azonban az volt a szándékuk, hogy a tárgyalással kihúzzák a napot és az éj leple alatt elszéledjenek falvaikba.

Nagy Sándor észrevette ezt. Időt adott nekik, hogy elinduljanak és bevonják köröskörül őrségeiket. Ő maga nyugton maradt, amíg azok megkezdték visszavonulásukat. Akkor azután testőrségéből és a könnyebb fegyverzetűekből válogatott kétszáz emberével megostromolta a Sziklát, arról felől, ahonnan a vár védői elvonultak. Ő maga kapaszkodott fel elsőnek. A macedónok nyomon követték, egyik a másikat segítette fel, egyik itt, a másik ott. És akkor előre megállapított jelre rávetették magukat a visszavonuló barbárokra és sokakat közülük levágtak menekülés közben. Mások pedig rémületükben levetették magukat a meredélyeken és úgy haltak meg. Nagy Sándor ilyen módon urává lett a Sziklának, amely pedig magát Herakleszt is megtorpantotta.

Arrianosnak ezzel a világos, higgadt leírásával minden lényeges pontban megegyezik Nagy Sándor többi történetírójának, Diodorusnak és Curtiusnak a feljegyzése. Több jel is arra vall, hogy ez a két szerző itt is, egyebütt is közös forrásra támaszkodik. Diodorus nagyon rövidre fogja elbeszélését. Curtius leírása nagyobb terjedelmű, de ez főképpen onnan ered, hogy mint rendesen, a szónoki előadásra kínálkozó apró mondanivalóit szokása szerint terjengősen beszéli el. Elég lesz tehát, ha mindkét jelentésből csak azokra a pontokra térünk ki, amelyekben valami utalás van Aornos fekvésére.

Diodorus (*Bibliotheca*, XVII., LXXXV.) természetes erősségnek írja le a Sziklát. Kerülete 100 stadion, magas-

sága 16 felülete sík és tökéletes kört alkot. Az Indus mossa a lábát délen. Egyebütt mély szakadékok és megmászhatatlan sziklaszirtek övezik. Egy, a környékkel ismerős öreg ember jutalomért megígérte, hogy elvezeti Nagy Sándort a nehéz kapaszkodó egy olyan pontjára, ahonnan felülkerekedhet a barbárokon és elfoglalhatja a Sziklát. Nagy Sándor ennek az embernek a vezetésével először a Sziklához vezető hágót szállotta meg, s mert másfelé nem volt kijárata a várnak, ezzel elzárta útjukat. Azután a Szikla lábánál levő szakadékot gáttal áthidalta és így közelebb jutva, heves rohamokkal két nap, két éjjel folytatta az ostromot megszakítás nélkül. Eleinte a barbárok felsőbbségben voltak, mert ők voltak magasabban. De amikor a gát elkészült és a Katapulták és más hadigépek működni kezdtek, az indusok kétségbe estek és éjjel elmenekültek a Szikláról azon a hágón keresztül, amelyet előbb megszállva tartott Nagy Sándor, de most szándékosan védetlenül hagyott. Így Nagy Sándor kockázat nélkül bevette a Sziklát.

Curtius (*Historiae*, VIII., XI.) a Sziklát *Aornis* néven említi leírásában. Méreteit nem adja meg, de elmondja róla, hogy a meredek partok közé szorított Indus mély vize mossa a lábát. Egyebütt szakadékok és meredek sziklabércek veszik körül. A maga szónoki stílusával — és ez nyilván Livius emlékének a hatása — a Sziklát *(petra)* a római circus *meta*-jához hasonlítja, «széles az alapja, fölfelé karcsubbá válik és éles oromban végződik». Ez a leírás ha eredeti forrásának valamely részletére támaszkodik, azt a képet kelti, hogy a Szikla egy része meredek kúpszerű csúcsban hegyeződik ki. Elbeszéli, hogy egy környékbeli öreg ember vezetésével könnyűfegyverzetű különítményt küldtek a macedónok előre, kerülővel, hogy észrevétlenül foglalja el a legmagasabb pontot.

Curtius azután elmondja, hogy a szakadékot gáttal töltötték ki, hogy az ostrom lehetővé váljék. Évégből a közeli erdő fáit vágták ki és az ágaktól és lomboktól megfosztott fatörzseket belehajigálták a szakadékba. Hetednapra a szakadék gödrei, üregei megteltek. Akkor elrendelték az ostromot a meredek lejtők ellen. Az íjászok és az agrianes-ek

vettek részt az ostromban. A király apródaiból összeválogatott harminc ifjú vett részt a reménytelen vállalkozásban. A nagyon is szónokias hevületű leírásban azt olvassuk, hogy állítólag maga a király vezette az ostromot. Sokan elpusztultak, lezuhantak a meredek bércekről az alant folyó vízbe, «mert a barbárok óriási köveket görgettek a fölfelé kapaszkodó emberekre és akit eltaláltak, hanyatthomlok bukott le a bizonytalan, sikamlós sziklafalról, ahol a lába alig talált támasztékot». Hosszú költői leírás beszéli el aztán a két ifjú vezető, Kárusz és Alekszander halálát, akik olyan magasra feljutottak, hogy kézitusába keveredtek, de legyűrték őket és elestek.

A királyt annyira megrendítette a veszteség, hogy elrendelte a visszavonulást. Annak rendje és módja szerint ezt végre is hajtották. Nagy Sándor, habár el volt rá szánva, hogy abba hagyja a vállalkozást, színlelte, mintha folytatná az ostromot. Erre az indusok, hogy bizakodásukat és diadalukat fitogtassák, két nap és két éjjel lakmároztak, harmadik éjjel pedig elhagyták a Sziklát. Amikor visszavonulásukat fölfedezték, a király megparancsolta csapatainak, törjenek ki diadalordításban. Ez annyira megdöbbentette a menekülőket, hogy «hanyatt-homlok levetették magukat a síkos sziklákról és meredélyekről», és agyonzúzták vagy összetörték magukat.

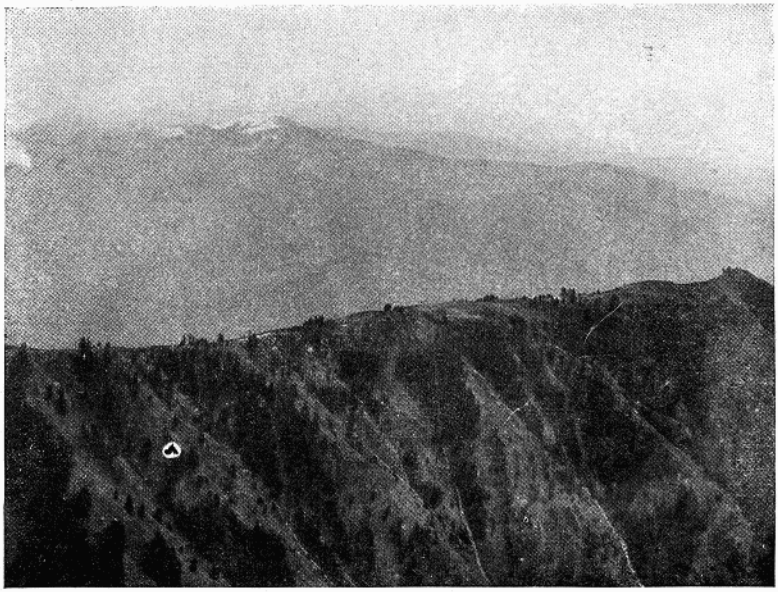
Más leírás, mint ez a három, nem maradt fenn olyan, amelyben bármi csekély adatot találnánk Aornosról. Ezek összehasonlításából nyerjük a következő végleges tényeket. Aornos természetadta erősség volt, magas hegy tetején; meredélyes sziklás lejtői és az alatta mélyen bemetszett szakadékok könnyűvé tették megvédését a támadók ellen. Nevezetes, hogy sehol sincs semmi említés emberkéz építette erődítményekről. A tetőn fenn volt elegendő sík térség, hogy jelentékeny számú ember biztos menedéket leljen. A hely közel volt az Indushoz. Az Indus ott folyt el a lábánál. Viszonylagos magassága igen tekintélyes lehetett; határozott számadatok 11 és 16 stádiumról szólanak. Amaz Arrianos adata, ez meg Diodorusé. Ezek a számok körülbelül 2000 és 2900 méternek felelnek meg. A kerületet 200

és 100 stádiumnak mondja a két szerző, vagyis körülbelül 35 és 18 kilométernek. Ez nyilván csak hegytömegre vonatkozhatik vagy hegyláncra, s nem egyes magányos dombra vagy csúcsra.

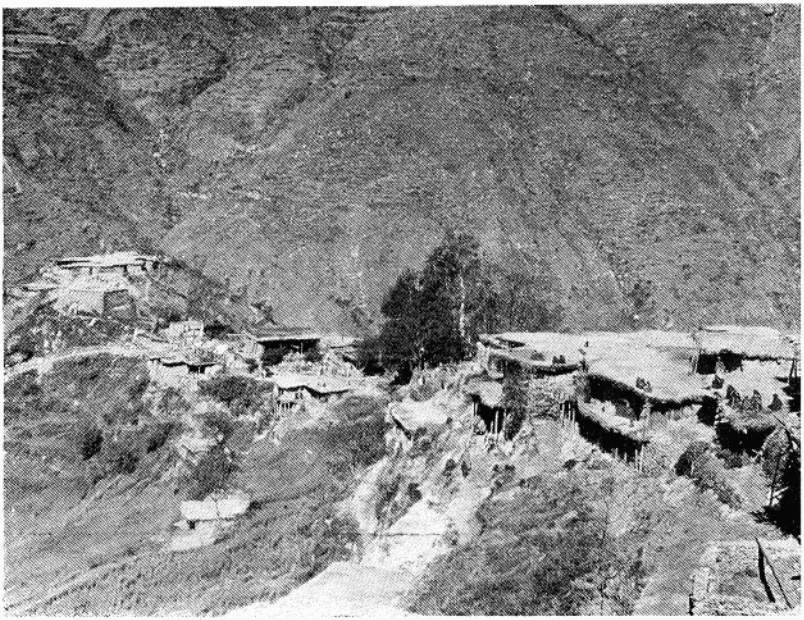
Az, hogy Aornos ilyen hegymasszívumon vagy hegyláncon volt, világosan kitűnik abból, amit mind a három szerző mond arról az uralkodó magaslatról, amelyet a macedónok fárasztó kapaszkodóval elfoglaltak az ostrom kezdete előtt. Arrianos is, Curtius is megállapítja, hogy ezt a magaslatot úgy foglalta el odavaló vezetővel, az előre küldött könnyűfegyverzetű különítmény, hogy az ellenség nem vette észre előnyomulásukat. Ez az adat világosan arra utal, hogy az út völgyben vezetett föl, olyan völgyben, amely rejtve volt Aornos védői elől.

Ezt a feltevést erősen támogatja Arrianos megjegyzése a hágóról, amelyre Nagy Sándor — ugyanazon a fárasztó úton, amelyen Ptolemaios — csak heves küzdelem és harcok árán tudott felkapaszkodni és csak akkor csatlakozhatott az Aornos feletti állást tartó Ptolemaios különítményéhez. Az ellenállás, amellyel Nagy Sándornak itt meg kellett küzdenie, arra mutat, hogy ez a hegylánc tetejére vezető út, ha nem volt is látható Aornosból — s így első alkalommal nem szálltak szembe velük ; Ptolemaios harc nélkül jutott fel — *elérhető* volt mégis Aornosból a nélkül, hogy előbb el kelljen kergetniök a magaslaton táborozó különítményt. Arrianosból tudjuk, hogy megkísérlették Ptolemaios előzését előző nap, de kudarcot vallottak.

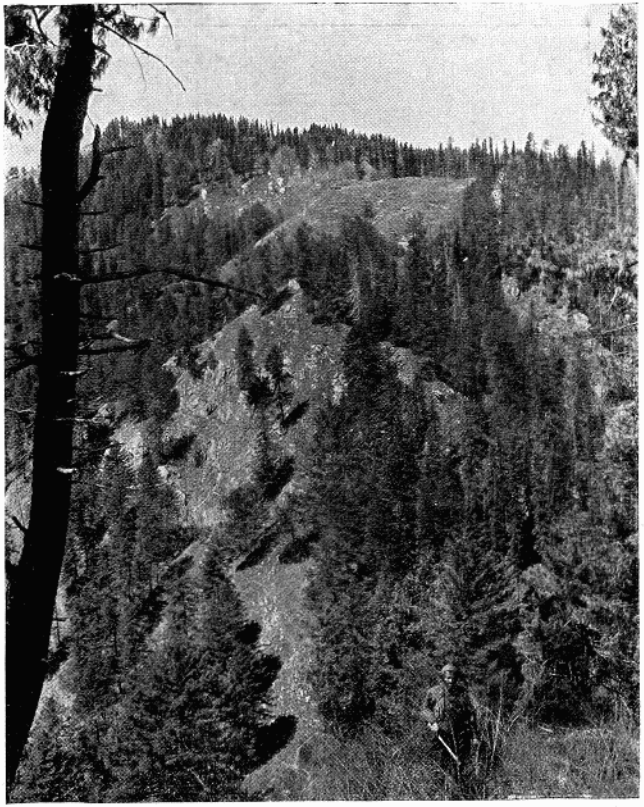
Eljutottunk most az Aornos ostromával kapcsolatban emlegetett, legjelentősebb topográfiai jelenséghez : arra a mély szakadékra gondolok, amely elválasztotta azt a magaslatot, ahol a macedón tábor állott, a Szikla legközelebbi részétől. Itt is Arrianos jelentése a legteljesebb és legvilágosabb. Kitűnik belőle, miért kellett Nagy Sándornak ahhoz a megoldáshoz folyamodnia, hogy gátat (töltést) építtessen a szakadékon keresztül. Elsősorban azért, hogy a túlsó parton álló ellenségnek közelébe férkőzhessen és hatásosan lövethesse fegyvereivel és «tűzérségével». A hegyoldal meredeksége könnyűvé tette ott a védők dolgát. Kiváltképpen

75. A Pír-lánc az Únra-hegy délnyugati lejtőjéről.

76. Upal falu délkeletről.

77. A Burimár havasi legelő és a Burimár völgytorok lejtője, a Máslunról.

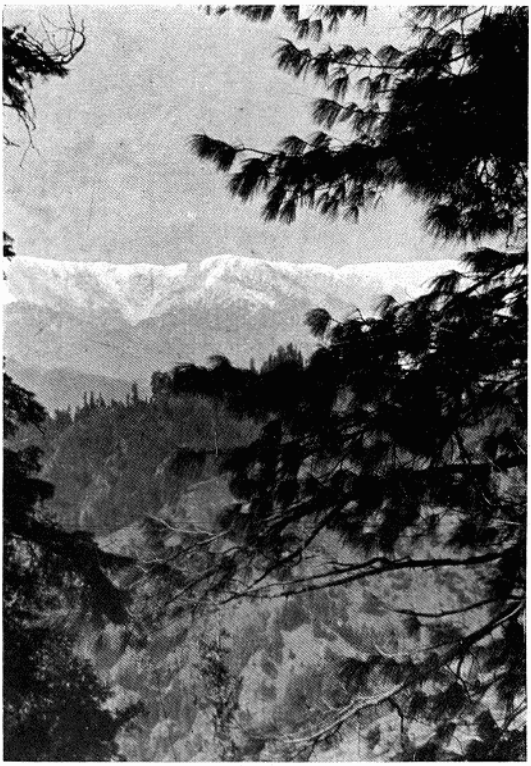
78. A Pír-tető nyugati lejtője a Máslunról.

79. A Dratszerge és Bénamáz hegyhátak, a Pír-tetőről keletre, a Lande-hegyről.

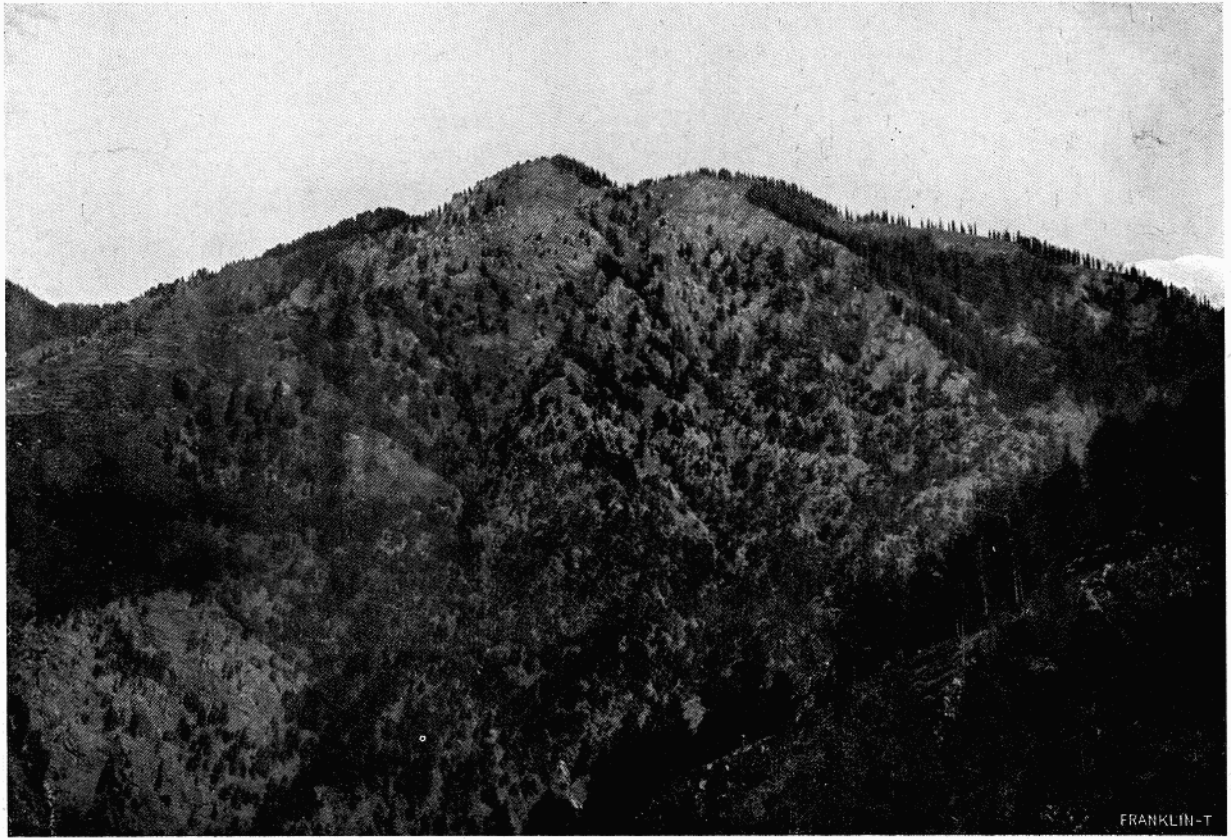
80. Az Upal-hegylánc gerince Csat-ból.

81. Havas hegylánc a Ghórband- és Dubér-völgy között az Upal-hegylánc gerincéről.

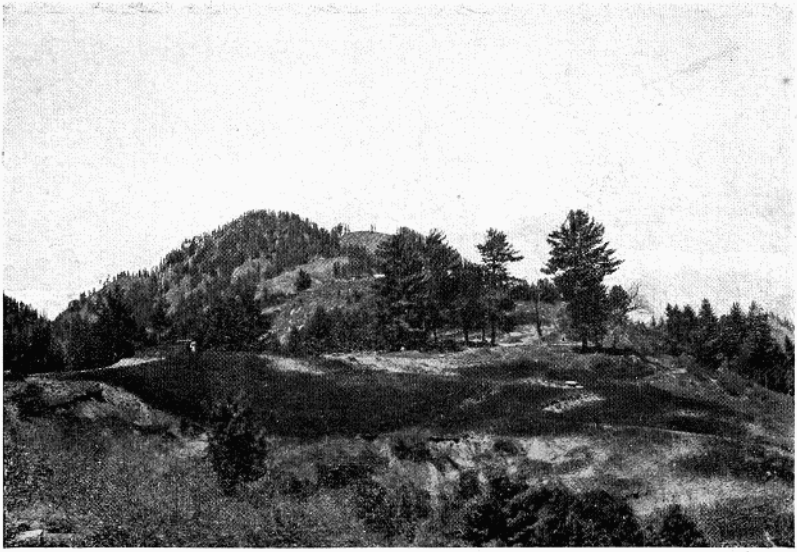
82. Havas hegylánc a Szvát-völgy fejénél, a Lánde-hegyről északnak.
Jobbról a Mankiál felett emelkedő, magas csúcsok.

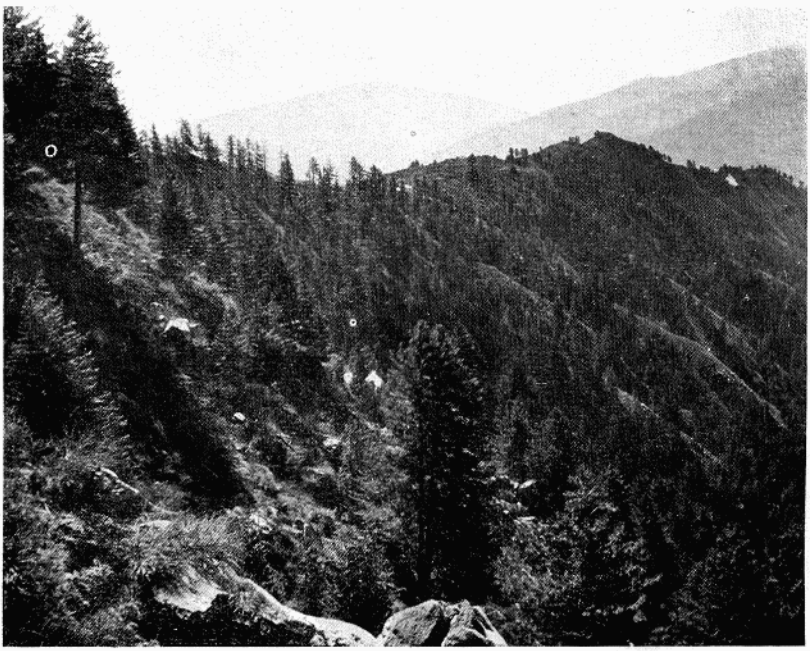
83. Az Únra-csúcs a Kuz-tetőről.
(A kép folytatása, jobboldalt, a következő képen.)

84. A Pír-lánc északi vége a Bar-tetővel és a Lánde-tetővel; távolban a Szvát és Indus vízválasztója.

85. Földek a Pír-hegy közepe táján.
A távolban a Bar-tető és Lánde-tető.

86. A Pír-I egylánc az Únra-csúcs délnyugati lejtőjéről.

félelmetes volt a védelemnek az a módja, — és erről Curtius meg is emlékezik — hogy nagy köveket hengergettek le az ostromlókra. Modern időkben is van rá példa, milyen hatalmas «fegyver» ez a védők kezében alpi vidéken; a tiroli parasztok 1809-ben így védték meg földjüket Napoleon francia és bajor csapatai ellen.

Aornost sem ostromolhatta meg Nagy Sándor a siker reményével mindaddig, amíg «nyíllal és hajítógépek lövedékeivel el nem éri a védőket».

Arrianos elmondja, hogyan épült ez a gát. Leírásából következtethetünk a szakadék tekintélyes szélességére és mélységére is. A csapatok egyesült erővel első nap egy stádion-nyi távolságig jutottak el vele. Ez körülbelül 180 méter. Onnan már a gáton állók parittyával, hajítógéppel visszaűzték az ellenség kirohanó csapatait, amelyek a gátépítőket akarták elkergetni. De «a gátépítést szakadatlanul folytatták három nap» s csak a negyedik napon tudta fölverekedni magát néhány macedón katona arra a kiszögellésre, amely már egymagasságban volt a Sziklával.

De Arrianos szerint az ostromlók ezután is folytatták a gátépítést, amíg csak el nem érték vele ezt a megszállt állásukat. De ez az állás még jóval alacsonyabban lehetett a szakadék túlsó partján emelkedő magaslat gerincénél, mert hiszen Nagy Sándor és hétszáz válogatott embere meredek kapaszkodóval érte csak el a tetőt és vetette rá magát a menekülő barbárokra a vár feladását követő éjjel.

HUSZADIK FEJEZET.

Aornos helyének megállapítása — a helyszínén.

A felvételek alapján készült térképből és az előző leírásból könnyen felismerhetjük a Pír-hegy és környékében Aornos minden topográfiai jelenségét, amiként az Nagy Sándor ostromának történetéből kiviláglik. Vegyük először is az általános jelenségeket. Az Indus széles kanyarulatban kerüli meg annak a hegyláncnak keleti végét, amelynek legnagyobb és legszembeszökőbb előretolt nyúlványa a Pír-tető. Diodorusnak azt a részletesebb megállapítását, hogy az Indus a Szikla *déli* oldalát mossa, szintén igazolja a valóság. A kanyarulatnak az a szakasza, amelyet az Indus völgyén fölfelé tartó csapat először érint, csakugyan pontosan délnek van a Pír-tól.

A Bar-tető viszonylagos emelkedése a hegynyúlvány északi végén az Indus partja felett feltűnően egybevág azzal az adattal, amit Arrianosban találunk Aornos magasságáról.

Bar-tető északi vége	2412 m
Indus partja Thákótnál kb.	520 «
Viszonylagos magasságkülönbség kb.....	1900 «
Arrianos szerint Aornos magassága kb....	2000 «

Ha az Únra-csúcs magasságához mérjük hozzá (háromszögeléssel mérve 2658 méter), a viszonylagos magasság akkor is szabatosan egybevág.

A Szikla kerületének az adatát bajos ilyen próbának alávetni. Nem tudjuk, milyen vonalon és milyen magassági szintben «mérte» a kerületet a történetíró. Érdekes azért

följegyezni, hogy ha görbemérővel körüljárjuk a térképen a hegylánc keleti végét, megkerüljük a hegy lábát Sarkul közeléből, az Indus partján, a Takhta-hágón át Sangba és onnan vissza az Únra-csúcs mögött, körülbelül 25 kilométeres utat kapunk. De persze másként is lehet mérni s akkor más és más eredményt kapunk.

Az az uralkodó magaslat, amelynek elfoglalására Nagy Sándor előreküldte Ptolemaios könnyűfegyverzetű különítményét, könnyen felismerhető az Únra egyik vagy másik oldalán elterülő kis fennsíkban. Ezek pontosan megfelelnek annak a célnak, amelyről itt szó van, hogy tudniillik olyan állást biztosítson magának a vezér, ahonnan a Szikla a legkönnyebben megvívható. Figyelembe véve minden taktikai előnyt, amit a magasabb pont nyujt a támadónak s kivált nyujtott — a messzehordó tüzi fegyverek feltalálása előtt — semmi kétség, hogy a Pír sziklaövezte platójának megostromlása a siker legnagyobb reményével arról az oldalról kecsegtetett, ahol a Pír hegynyúlványa összefügg a főlánccal. Ez pedig a Burimár-plató, az Únra-csúcs keleti vállán (77. kép).

De más megfontolások arra indítanak, hogy inkább a szelíd lejtésű Kis-Únra alpi rétségen keressem Ptolemaios megerősített táborhelyét. Onnan könnyebb volt védeni a folyó mellől felvezető utat és így hathatósan támogatni a főcsapatot a felnyomulásban. Már pedig Arrianosból tudjuk, mekkora szükség volt erre a segítségre, mihelyt felfedezték a védők a macedón csapat mozdulatát.

De meg a «Kis-Únra» azért is látszik kedvezőnek, legalább is ma, a táborozásra, mert ott könnyebb vízhez jutni. Fekvése is kedvezőbb, kevésbbé volt kiszolgáltatva a támadásnak az ellenség főállásából.

Az út, amerre a legkönnyebb megközelíteni a folyóról a hegylánc gerincének azt a pontját, amely szembe tekint a Pír-tetővel: a völgyön vezet fölfelé a Danda-Nurdai-gerinc nyugati részére, onnan pedig a völgy fejétől a «Kis-Únrá»-ra. Tudakozódásomra azt a feleletet kaptam, hogy a főlánc tetején levő legelőterületek ma is ezen az úton érhetők el legkönnyebben erről az oldalról. Az Indus-menti

gudzsar pásztorok rendesen azon az úton terelik csordáikat fel a legelőkre. A völgy feje közelében a hágó magassága térképünk szerint (hajlásmérővel mérve) 1972 méter.* Ezen a hágón visz az út a Kis-Únra lejtőjére és onnan nehézség nélkül jutunk el arra a havasi rétre, ahol az Acsar és Kis-Únra gudzsar kunyhói állanak.

Az említett okok miatt hiszem, hogy ezt a most leírt útvonalat követte Ptolemaios és utána Nagy Sándor főcsapata. Arrianos elmondja, hogy Nagy Sándor, amikor észrevette a máglyát, amelyet Ptolemaios gyujtott az elfoglalt hegyen, másnap tovább nyomult seregével, «de *a térszín nehézségei* és a barbárok derekas ellenállása meghiusította az ostromot».

Ha megnézzük a térképet, mindjárt megértjük, hogy a Pír-tetőn egybegyült ellenség csakugyan könnyen megakaszthatta Nagy Sándor előnyomulását ezen a völgyön fölfelé, amikor már felfedezte, merre jutott fel Ptolemaios s így merről felől várható Nagy Sándor ostroma.

A Danda-Nurdai hegygerinctől nyugatra levő völgy könnyen elérhető a Pír-tető délnyugati kiágazásáról az 1400 méter magasságu Pézal-kandao-hágó felett emelkedő magaslatokon keresztül. Ezeknek a magaslatoknak a megszállásával az ellenség komoly akadályokat gördíthetett a völgyben felfelé kapaszkodó macedónok elé, a nélkül, hogy megkockáztassa a nyilt terepen való összecsapást. Úgyszintén azt is könnyen megtehette az ellenség, hogy amikor Nagy Sándor előnyomulása a völgyön felfelé holt pontra jutott, visszaforduljon és magasabb állásából megtámadja Ptolemaios megerősített táborát, amely — mint láttuk — a Kis-Únrán, vagy annak a közelében lehetett.

Ezt a támadást azonban Ptolemaios visszaverte. Nagy Sándor másnap folytatta előnyomulását felfelé a völgyön. Az «indusok» ellene szegültek, erre Ptolemaios hátba támadta őket. (Mint tudjuk, Nagy Sándor éjjel levelet csempészett be Ptolemaios táborába, abban adott utasítást

* Az eredeti mű angol térképén feltüntetett 6741 láb véletlen sajtóhiba. Helyesen 6471 láb. Ez pedig 1972 méternek felel meg. *(A fordító.)*

vezérének, hogy mit cselekedjék.) A térképről megítélhetjük, milyen döntő fontosságú lehetett ez a segítség, és azt is, hogy mekkora nehézségeket kellett Nagy Sándornak leküzdenie. Csak amikor a derékhad elfoglalta az 1972 méter magas hágót, vált lehetővé az egyesülés Ptolemaios csapatával. A hágó magassága és a Danda-Nurdai hegygerinc meredeksége arra vall, hogy Arrianos leírása nem túlozza a hágóért vívott küzdelem hevességét.

Mihelyt azonban egyesült a macedón sereg a délután folyamán, a további előnyomulás a Szikla felé nem okozhatott többé nagy nehézséget. Arrianos leírása mutatja, hogy ez meg is történt még ugyanazon a napon. Nyilvánvaló, hogy a hegylánc gerince mentén hatolt előre a sereg egészen a Burimár-platóig. Hogy azután ott holtpontra jutott az előnyomulás, mint Arrianos elbeszéli, megint teljesen érthető, ha a Burimár-szakadék mély árkának nagy természeti akadályára gondolunk.

Leírtam már fentebb ennek a szakadéknak általános képét, jelentékeny mélységét és falainak rendkívüli meredekségét. De, hogy jobban megértsük, miért kényszerítette ennek a szakadéknak az egész alakulása Nagy Sándort arra, hogy gáttal áthidalja ezt a mélységet, figyelembe kell vennünk néhány részletes adatot. Említettem fentebb, mily erős védelmet nyujtott a Pír-tetőnek az a rendkívül meredek sziklás hegyoldal, amely a Bar-hegyről — a Pír-tető északi bástyájától — húzódik le a szakadékba, mintegy harmadfél száz méterrel lejjebb. Ez a szakadék választja el a Pír-tetőt a Burimártól. A Bar-hegyről a szakadékba lenyúló s felülről oly könnyen védhető lejtőket nem támadhatta meg a siker reményével, amíg a hadigépek lőtávoláig meg nem közelíti. A távolság a Bar-hegy teteje és a Burimár szemközti platójának vele egymagasságú pontja között légvonalban megvan 1200 méter ; a Bar-hegy Máslun nevű kiszögellését a Burimár alatti szemközti lejtő ugyanoly magas pontjától pedig még mindig csaknem fél kilométeres távolság választja el.

Már pedig tudjuk, hogy az akkori görög «tűzérség» ballistái és katapultái legfeljebb mintegy 300 méterre hají-

tották a köveket és dárdákat s a parittyavetők és íjászok sem lőttek sokkal messzebbre ennél. Szükségképpen előre kellett tehát tolnia állását, hogy «tüzelhessen» az ellenségre. Ez pedig itt csak vízszintes irányban volt megoldható, mert ha mélyebbre vonul a szakadékba, csak megnehezíti a magasabb lejtők megostromlását a hadigépek erejével.

A Burimár-szakadék egész alakulata olyan, hogy teljesen megértjük Nagy Sándor leleményes ötletét, hogy gát építésére határozta el magát. Célját csak így érhette el. Az, hogy fából építette meg a gátat, már akár fatörzsekből, akár karókból, csak természetes, hiszen ma is sűrű erdő borítja a lejtőket a Burimár-plató felett és alatt. Kétségtelen, hogy a helyszínén található temérdek fa a legalkalmasabb anyagot szolgáltatta erre a célra. Az sem meglepő, hogy a gátépítéssel már az első nap egy stádionnyira — mintegy 180 méterre — jutottak, mert hiszen a Burimár-plató keleti széle közelében a lejtő természete megkönnyítette a munkát. De ahogy a szakadék feneke felé közeledve, a lejtő egyre meredekebb és meredekebbre vált, s egyre nagyobb mélységeket kellett kitölteni, természetes, hogy a munka menete nagyon meglassúdott. Ez magyarázza meg, hogy még akkor is, amikor negyednapra néhány macedón feljutott végre az átellenes lejtő egyik kis magaslatára, még mindig folytatni kellett a gátépítést, hogy elérjék vele ezt a magaslatot.

Azt hiszem, bátran kimondhatjuk, hogy ez a magaslat a fentebb leírt Máslun-kiszögellés volt. Aneroidával megállapított magassága mintegy 140 méter lehetett a Burimárkandao fenekének szintje fölött és ugyanannyi a Pír-tető sík része felett. Igaz, hogy Arrianos azt írja a magaslatról, hogy egyszintben volt a Sziklával. De ez könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy a Máslun-t a Pír-tetővel egyetlen összefüggő lejtő köti össze.

Arrianos elbeszéléséből is kitűnik, hogy a kis magaslatról még egy másik meredek magaslatot kellett megmásznia Nagy Sándornak 700 emberével, hogy fölérjen a Szikla tetejébe azután, hogy a gát elérte az első magaslatot és mialatt a védők elszéledtek Aornosból.

Élénken emlékszem magam is, milyen fárasztó kapaszkodásba került a meredek sziklákon, amíg a Máslunról feljutottam a Bar-hegy tetejére. Elképzelhető, mekkora erőfeszítést jelenthetett ennek a mintegy száz méteres magasságkülönbségnek a legyőzése a súlyos fegyverzetben felkapaszkodó macedón katonáknak. Nyilvánvaló, hogy a Bar-hegy nagyon alkalmas hely volt a macedónoknak a gyülekezésre, hogy azután az előre megbeszélt jeladásra rajtaüssenek a visszavonuló barbárokon, amiként Arrianos elbeszéli. Ugyanígy megértjük, hogy a menekülők közül egyesek rémült futásukban éjnek idején nekirohantak a meredek sziklafalaknak és ott vesztették életüket a mélységben.

HUSZONEGYEDIK FEJEZET.

Régi emlékek a Pír-tetőn.

Láttuk a fentiekben, milyen pontosan megfelel a Pír-tető minden topográfiai részlete annak, amit klasszikus feljegyzésekből tudunk Aornosról és Nagy Sándor ottani hadműveleteiről. De ezenkívül régészeti és nyelvészeti bizonyságok is megerősítik ezt az azonosítást. Történeti szövegeink nem tesznek semmi célzást arra, hogy ember keze is közreműködött volna, hogy megerősítse Aornos természetadta sziklavárát. Az, hogy semmi ilyes utalás nincs a feljegyzésekben, annál is nevezetesebb, mert szembeszökő, hogy szerzőink nagyon is igyekeztek hangsúlyozni az erősség megvívásának roppant nehézségét. Már pedig, hogy Aornost tisztán természetes erősségnek tekintették, világosan kitűnik abból, hogy rendesen csak egyszerűen *petra* néven említik. Ez *sziklát* jelent.

De Arrianos azt is elmondja, hogy Nagy Sándor Aornos megvívása után erődöt emelt rajta és parancsnokságát rábízta a hozzá átpártolt indiai Sisikottosra, aki Baktrában csatlakozott hozzá és megbízhatónak bizonyult. Curtius is megemlíti Sisicostus-t (ő így nevezi), hogy ő rá bízta a fejedelem a Szikla és a hozzá tartozó területek megvédését. Curtius arról is megemlékezik, hogy Nagy Sándor oltárt emelt a Sziklán Minervának és a Győzelem istenének. Arrianos csak annyit mond, hogy áldozatokat mutatott be.

Ezt tudva, különösen felkeltették érdeklődésemet azok a romok, amelyekre a Bar-tetőn bukkantam. Kétségtelen, hogy erődítmény maradványai (90. kép). A rombadőlt erőd falai bekerítik ami sík térség csak van a hegytetőn, sőt északon, a Lánde-hegy felé, a lejtőre is kiterjeszkednek.

Szabálytalan négyszögben épült az erőd. Leghosszabb oldala, a keletnek néző, mintegy 40 méter; a legrövidebb, az északi körülbelül 18 méter. A falak vastagsága mindenütt megvolt vagy másfél méter. A romokat sűrűn benőtte az évszázados erdő, falait betemette az erdei humusz puha talaja. Csak hosszas kutatás után sikerült kinyomoznom a körfalakat és néhány kisebb helyiséget a bekerített terület déli részén. Ami kevés ásatásra futotta az időből és a munkaerőből, megállapítható volt, hogy az építés anyaga és módja a Bír-kótban és másutt látott, korai buddhista időből eredő, ősrégi szváti lakóházak romjaira emlékeztet: faragatlan, de meglehetősen egyenletes vastagságu kőkockák, sárvakolással. Az egyik helyiségben talált edénytörmelék közt volt néhány díszített darab, hasonló, de durvább, mint a Szvát buddhista romhelyein talált cserepek.

Az egész építmény annyira összeomlott és elpusztult, hogy már ebből is nyilvánvaló volt, hogy a romok igen régi eredetűek lehetnek. A Szvát buddhista romhelyein talált romok — házak és erődök romjai — nagyobbrészt sokkal jobb állapotban maradtak fenn, mint ezek a romok itt a Bar-tetőn, jóllehet sokkal inkább ki vannak téve az eróziónak és más romboló erőknek.

A romok helyzete olyan, hogy csakis erőd maradványai lehetnek. Védelmi célja kellett hogy legyen az erősségnek. Hogy azonban eredetük csakugyan a macedón hadjárat idejébe nyúlik-e vissza és hogy csakugyan a Nagy Sándor rendeletére épült erődítmény romjai-e, olyan kérdés, amelyre csak további kutatások adhatnának választ. Ott jártamkor erre nem jutott idő. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a rombadőlt erőd éppen azt a hegytetőt koronázza, amely a Pír-tetőt oltalmazza és éppen azon az oldalon, amely, mint láttuk, a legjobban ki volt téve az ostromnak.

A Pír-tető alatti kis telepekről felhozattam a legöregebb gudzsar pásztorokat. Itt is, mint másutt a vidéken, a régi helyi hagyományok legmegbízhatóbb őrzői a pásztorok (89. kép). A földbe temetett romokról nem tudtak semmit sem mondani. Köztük volt a tiszteskorú öreg Ibráhím Bábá. Hordágyon hozták fel hozzám. Azt mond-

ták róla, hogy igazi kútforrása a helyi tudnivalóknak. Az öreg emlékezett rá, hogy húsz-harminc éves ifjú korában harcolt a britek ellen az Ambéla-hágónál. 1862-ben volt ez. Sem ő, sem a többiek hírét sem hallották soha, hogy Nagy Sándor valaha itt járt ezen a vidéken. Csak arról hallottak apjuktól, nagyapjuktól, hogy a Pír-tető nyári lakóhelye volt valamikor bizonyos Szirkap nevű rádzsának. Ez a Szirkap ott élt Sarkul faluban, az Indus mellett, szemben Thákóttal. Ezt a nevet — Rádzsa Szirkap — sokat emlegetik az Indus mindkét partján más ősi helyekkel, így például a már kikutatott ősrégi Taxila város romjaival kapcsolatban is. De mindez nem bizonyít semmi többet, csak annyit, hogy hagyományos hiedelem szerint a Pír-tetőn ősi telep volt, már az iszlám hajnalát megelőző időkben. Gudzsar pásztoraim a Pír-nevet egy Pír Béghan nevű régi szent nevéből származtatják. Azt mondják, ott élt ez a szent azon a fennsíkon, régen, még mielőtt a pathánok letelepedtek ezen a földön ; ott is temették el, mint szentet, a Pír-tető közepén levő ziárat mellett.

Hogy rejtenek-e magukban valami megállapítható korú emléket a temetők, vagy a művelés alatt álló vagy gudzsar kunyhókkal elfoglalt terület ott a Pír-tetőn, lehetetlen megmondani. De a ziárattól délre három-négyszáz lépésre van egy mecset s benne két nagy, fehér, vésett, mészszerű kőkocka. Most a tetőt támasztják alá. Kétségtelenül ősrégiek ezek a kövek. Kifelé fordított részük magassága csaknem két méter. Beszélik, hogy ezeket nem régiben ásták ki a tető közepe táján. De senki sem tudta vagy nem akarta megmondani a lelet pontos helyét. Kérdezősködésem nyilván azt a gyanút keltette, mint másutt is, hogy eltemetett kincset kutatok.

Még a nyelvészeti bizonyítékokról kívánok szólani. Ezt az *Únra* szóból merítjük. Így hívják a Pír-tető felett közvetlenül tornyosuló csúcsot és magát az egész hegytömeget is. Nem ismerjük pontos «bennszülött» alakját annak a névnek, amelyet a görög Αορνος-nak írt át. De ha elfogadjuk, hogy *Avarna*-nak hangzott ez a szó, épp oly könnyű megmagyarázni ennek fonetikus átalakulását a modern *Únra* névvé,

mint azt, hogy Αορνος volt ennek legvalószínűbb görög átírása. Valószínű, hogy a görög fül görög szót érzett ki belőle és jelentését így értelmezte: «madártalan (hegy)». Más indiai szavakból is szívesen faragtak görög szavakat Nagy Sándor emberei. De semmi ok nincs kételkedni benne, hogy az Aornos nem holmi szeszélyből kieszelt görög név, hanem igazi helyi név. Az *Únra* név bizonyára a szélesebb körű megjelölés, erre vall az, hogy a hegymasszívum legmagasabb csúcsa az *Únra-szár* («Únra feje») nevet viselte. (Ezt nevezzük Únra-*tető*-nek ebben a könyvben. *A fordító.*)

Nyelvészeti bizonyságunk van rá, és határozottan felismerhető, hogy a modern *Únra* név egy régebbi Avarna szóalak egyenes fonetikai leszármazottja. Másutt kimutattam, hogy a név alakjában végbement változás pontosan összhangzásban van a dard és az indo-árja nyelvek hangtani fejlődésével.

Utoljára hagytam egy klasszikus feljegyzés megvitatását. Ha Aornosra vonatkozik ez, amint határozottan hiszem, érdekes kormeghatározó adat rejlik benne és közvetve támogatja megállapításunkat, hogy a «Szikla» azonos a Pír-tető természetes erősségével.

Mytilenei Kháres, Nagy Sándor egyik főtisztje, Nagy Sándor történetírója följegyzett egy bizonyos módot, hogyan «konzerválták» és használták fel a havat az indiai «Petra városának» ostromakor. Kháres szerint, mint Athenaeus idézetében olvassuk, «Nagy Sándor elrendelte, hogy ássanak harminc árkot közel egymáshoz, töltsék meg hóval és szórjanak bele faágakat, hogy a hó ilyen módon tovább megmaradjon».

Azt hiszem, ez a futó jegyzet hasznos adalékot nyujt arra is, milyen magas lehetett a Szikla és arra is, hogy milyen évszakban vette be Nagy Sándor az erődöt.

Aristobulos feljegyzéséből tudjuk (Aristobulos részt vett a hadjáratban és Strabo idézi), hogy a hadsereg, miután Paropamiszadai-ból (vagyis a Hindukus és Kábul közt levő völgyekből) útra kelt India felé, a Pleiadok eleste után, a telet az aszpazioszok és asszakénoszok hegyi területein töltötte, de kora tavasszal leszállt a síkságra és Taxilába ment,

onnan pedig a Hydaszpeszhez és Porosz földjére vonult. Arrianos és más történetírók egybevágó írásaiból egész bizonyossággal kiderül, hogy Aornos megvívása volt az utolsó nagyobb hadművelet az Induson való átkelés és a Taxilába való előnyomulás előtt. Az is bizonyos, hogy ez az ostrom azután történt, hogy Nagy Sándor leszállt a Pesávar-völgy síkjára. Aornos megvívása tehát sem sokkal előbb, sem sokkal később nem történhetett, mint a Krisztus előtti 326. év április havában.

A magam tapasztalataiból és az éghajlati viszonyok korábbi megfigyeléseiből az északnyugati határvidék hasonló tájain, mondhatom, hogy 1800 méternél alacsonyabban nincs hó áprilisban azon a vidéken. Másfelől azonban, ha vízre volt szüksége a hadseregnek, bizonyos, hogy a hónak ivóvíz céljára való megőrzésére 1800—2800 méter magasságban csakugyan szükség lehetett abban az évszakban, amikor a lejtőkön az indiai tavasz tűző napja ontja sugarait.

Abból, amit magam észleltem az Únra-csúcsra és a környező magaslatokra tett utamban, erősen hiszem, hogy az a megoldás, amelyet Kháres följegyzett, valószínűleg manapság is igen ajánlatos lenne, ha csapatok szállnák meg egy időre azt a magas tájékot és a déli lejtőket. Abban az évben, amikor én ott jártam (1926), kivételesen későn tavaszodott. És mégis április legvégén csak apró védett gödrökben találtunk havat az Únra-hegy északi lejtőjén. A délin sehol. Az a szép forrás ott Kis-Únra felett és a másik Adramárban, körülbelül ugyanakkora távolságra a csúcstól, a másik oldalon, aligha láthatná el vízzel az ott táborozó csapatot. A bölcs előrelátás azt parancsolná tehát a parancsnoknak, ha nem tudja bizonyosan, mennyi időt fog ott tölteni azokban a magas övekben, «konzerválja» ami kevés még maradt a téli hóesésből.

Látjuk tehát, hogy még ez a töredékes kis feljegyzés is tökéletesen egybevág a történeti szövegek, topográfiai adatok és a név többszörös bizonyítékaival, amelyek arra vezettek, hogy Aornost azonosítsuk azzal a sziklaövezte hellyel, amely az Únra-hegyhez csatlakozik.

HUSZONKETTEDIK FEJEZET.

Búcsú Aornostól és történetétől.

A Pír-tető szélsöpörte magaslatain töltött fáradalmas, de boldog napok alatt, amíg a helyszínén kutattam és mintegy apróra összeraktam a messze mult e nagy epizódjának történetét, csodálattal gondoltam arra a határtalan energiára és becsvágyra, amely kellett hozzá, hogy a macedón hódító ennek a bevehetetlennek tetsző hegyi erősségnek elfoglalására vállalkozzék, és győzedelmeskedjék ennyi félelmetes nehézség felett. De nemcsak a vezér diadala volt ez a győzelem. Nem kevésbbé mély megindulással gondoltam arra az odaadó önfeláldozásra és el nem lankadó kitartásra, amelynek próbáját adták itt Nagy Sándor macedónjai. Már maga az irdatlan távolság, amit megjártak az Égeitenger partjaitól idáig, India határáig, fiatal királyuk vezérletével, elég lett volna arra, hogy dicsfénnyel övezze diadalaik színhelyét.

Ennek a rendkívüli, nevezetes haditettnek reánk maradt elbeszélése szinte inkább a regény levegőjét árasztja, mintsem a történetét. Szemtől-szemben állva a természetadta, óriási nehézségekkel, amelyek itt a hódítók elé meredtek, váltig csodáltam, hogy Aornos történetét legendának nem minősítették már a régi korban! Mert hiszen Nagy Sándor diadalmas hódító útjának egész története végtől végig, a Földközi tengertől mélyen be Közép-Ázsiába és Indiába, az energiát, ügyességet és vakmerőséget követelő tettek olyan sorozatát örökíti meg, hogy azok hősét inkább a legenda félistenei, mintsem halandó hadvezérek között keresné az ember.

*

Ott időzésem három napja alatt élénk élet nyüzsgött körülöttem ott fenn a Pír-tetőn. Az Indus-menti nagy falvak khánjai sorban meglátogattak, megannyi feudális kiskirály, a fegyveres kísérők egész hadával. Gudzsarok hosszú sorban cammogtak fölfelé, eleséggel megrakodva.

A Bádsáh még feszült viszonyban volt a thákóti Barádar khánnal, a folyón túli törzsek tekintélyes főnökével s így volt rá ok tartani tőle, hogy ez még kibúvik hűbéri kötelességei alól. Ezért legutóbb is emeltetett néhány erődöt a folyó mentén, hogy védekezzék a betörések ellen arról az oldalról. Az erődök parancsnokai is mind sorban felbukkantak most tanyánkon. A szipáh-szálár és emberei derekasan állották a fáradalmakat és a hideget. De nem leplezték örömüket, amikor feladataim befejeztével kitűztük indulásunk idejét.

Ha nem éreztem volna kötelességemnek, hogy tekintettel legyek az emberek sanyarú helyzetére, örömest maradtam volna tovább ezen a kasmíri havasaimra emlékeztető, nagyszerű kilátást nyujtó, klasszikus emlékű helyen. Északnak Kána és Tórvál felett, hatalmas hófedte hegyek hosszú fűzére ; folytatásuk Indus Kohisztán még ki nem kutatott tájai felé fordította tekintetemet. Messze, messze Sáh Álam éles szeme fölismerte azt a nagy hegynyulványt, amelynek hágóján át visz az út Tangírból új hazájába, Kandiába, ahol száműzetésben él. Onnan már nem lehet messze az Indus nagy kanyarulata, ahol szűk kanyónban délnek fordul. 1913-ban, amikor Darélból átkeltem Tangírba, bizonyosan láttam már azt a hegynyulványt.

Az Industól északkeletre a körkép egy másik multbeli emlékemet ölelte magába ; a hófedte hegyeknek abban a koszorujában, amelyek Indus Kohisztánt Kághántól elválasztják, nem egy olyan csúcs volt, amelyet bizonyosan láttam esti hegyi sétáimban Battakundi tanyám közelében, 1904 és 1905 nyarán. Lejjebb felcsillantak az Indus zöldes vizének kanyargó csíkjai, másfélezer méterrel a Pír-tető alatt (87. kép). Túl rajta, kelet felé Nandihár és Pakhlí nyilt völgyein keresztül a távoli Murree-hegyeken pihent meg szemem. A szokatlan kései tavaszban itt-ott még hó

csillogott rajtuk. A hegyek sokkal messzebb voltak, hogysem felismerhettem volna egyet is a brit csapatok apró hegyi állomásaiból, ahova a síkság nyári hősége elől menekülnek. De a Fekete-hegység nagy tömege, amely Agrórt és Hazárát rejti magában, egészen közeli szomszédnak tetszett az Indus völgyén keresztül. S ahogy szemem követte a folyó kanyargó csíkját dél felé, messzelátómon világosan láttam, hogy hiábavaló is volna arrafelé még egy másik Pír-tető szerű platót keresni. Megszabdalt, csipkézett hegyek nyúlnak le Púran-on és a Csagarzai országon át Bunér és Mahában felé.

Arrafelé készültem tovább a Pír-tetőről. Valószínű, hogy e hegyi vidékek egyik-másikába Bunér és az Indus között ugyancsak eljutottak a macedón csapatok Aornos bevétele után. De ezekről a hadműveletekről már csak igen rövid és ellentmondó tudósítások maradtak ránk. Lehetetlen csak némi hitelességgel is a helyszínén kinyomozni Nagy Sándor további útvonalát. Így hát helyénvaló, hogy összefoglaljam itt azt a keveset, amit Nagy Sándor hadjáratának további eseményeiről tudunk, addig az ideig, amíg átkelt az Induson, hogy behatoljon a Pandzsábba.

Arrianos (*Anabasis*, IV., XXX. 5.) elbeszéli, hogy Nagy Sándor a «Sziklá»-tól az asszakénoszok területére ment, mert hallotta, hogy Asszakénosz fivére annak a vidéknek a hegyei között keresett menedéket elefántjaival és a szomszédos barbárok csapatával. Amikor elérte Dyrta városát azon a vidéken, akkor vette észre, hogy a várost elhagyták lakói. A környékből is elmenekültek. Erre különítményeket küldött széjjel a helységek felkutatására, fogjanak el néhány barbárt és tudják meg tőlük, hova lettek a környék lakói. Különösen pedig tudják meg, mi van az elefántokkal. Láttuk fentebb, hogy Asszakénosz volt az az uralkodó, akinek a fővárosát, Masszagát elsőnek foglalták el a macedónok, már amikor Alsó-Szvátba behatoltak. Az a hegyvidék tehát, ahol Asszakénosz fivére menedéket keresett s amelyet az asszakénoik területéhez tartozónak tekintettek, úgy lehet Bunér volt. A kínai zarándokok jelentéseiből világosan kitűnik, hogy az ősi időkben Bunér Szváthoz tar-

tozott, mint ma megint. De az, hogy Dyrta hol volt, nincs eldöntve, nincs róla semmi egyéb biztos adatunk.

Az, amit Nagy Sándor további útjáról olvasunk, az Indus felé, Bunérra utal: «. . . és az elül járó sereg utat épített számára, mert az a vidék máskülönben járhatatlan lett volna.» Ez a leírás ráillik — amint ezt Abbott tábornok felvetette — a legegyenesebb útvonalra, amely Bunér középső tájairól a Barandu folyó mentén visz az Indushoz. A Barandu-folyó alsó völgye még nincs ugyan kikutatva, helyenkint hozzáférhetetlen is a mostanában ott letelepült «hindosztáni fanatikusok» kolóniái miatt, de annyit tudunk róla, hogy egyes helyeken járhatatlan, szűk szurdokok vannak arrafelé.

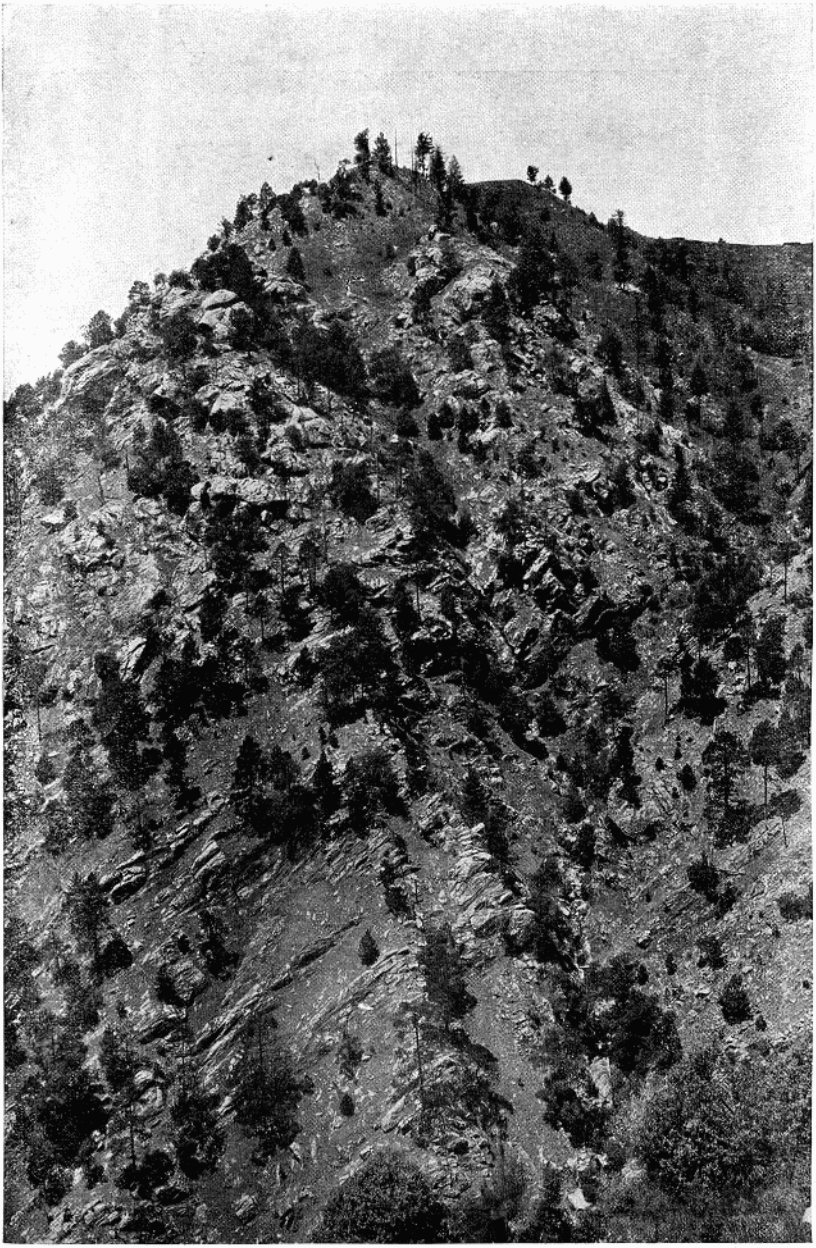
Nagy Sándor egyes elfogott bennszülöttektől megtudta, hogy a környékbeli indusok Abiszáreszhez menekültek, vagyis: Hazára uralkodójához. Elefántjaikat hátrahagyták a folyón innen. Ezeket Nagy Sándornak sikerült is kézrekeríteni. Végül arról olvasunk, hogy hajóépítésre alkalmas fát találtak a csapatok a folyó mellett, levágták, hajókat építettek, leúsztatták az Induson ahhoz a hídhoz, amelyet a hadsereg másik része már jóval előbb megépített.

Diodorus nagyon rövidre fogja elbeszélését az Aornos elestét követő időről. Elbeszéli, hogy Afrikesz indus főnök húszezer katonával és tizenöt elefánttal rejtőzködött a környékben. A főnököt a tulajdon emberei megölték, fejét elvitték Nagy Sándornak és ezzel megváltották a maguk biztonságát. Az országban szabadon kóborló elefántokat Nagy Sándor összefogdostatta, seregével elérte az Indust, hidat lelt a folyón, de előbb harminc napi pihenőt adott csapatának s csak azután kelt át a balpartra.

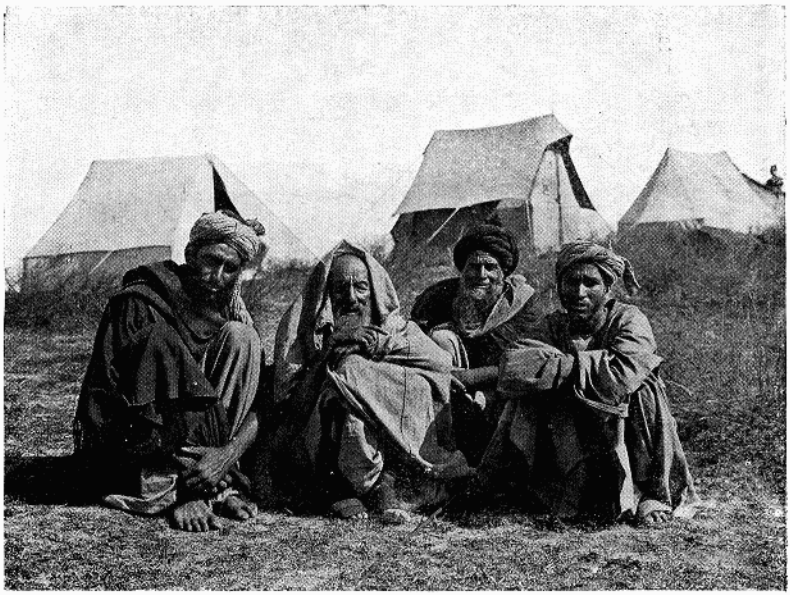
Curtius nyilván ugyanabból a forrásból meríti adatait, de hozzáfűz néhány részletet. Azonban ez sem nyujt semmi bizonyos topográfiai útbaigazítást. Leírja, hogy Nagy Sándor a «Sziklá»-tól Ecbolimá-ba ment. (Ez kétségtelenül azonos Arrianos Embolimájával.) Meghallotta, hogy az út egyik szorosát húszezer fegyveres ember szállotta meg Erix vezérletével, előre sietett, íjászaival és parittyavetővel elűzte az ellenséget és így utat szabadított a nyomában haladó nehéz-

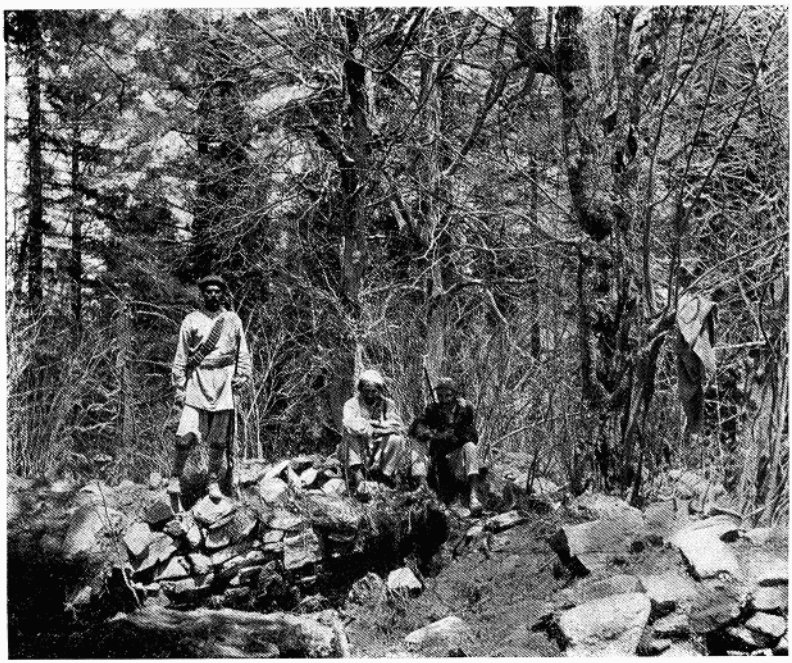
87. Az Indus-folyó. Háttérben havas hegylánc Kághán felé.
(A felvétel a Kuz-tető alatt készült.)

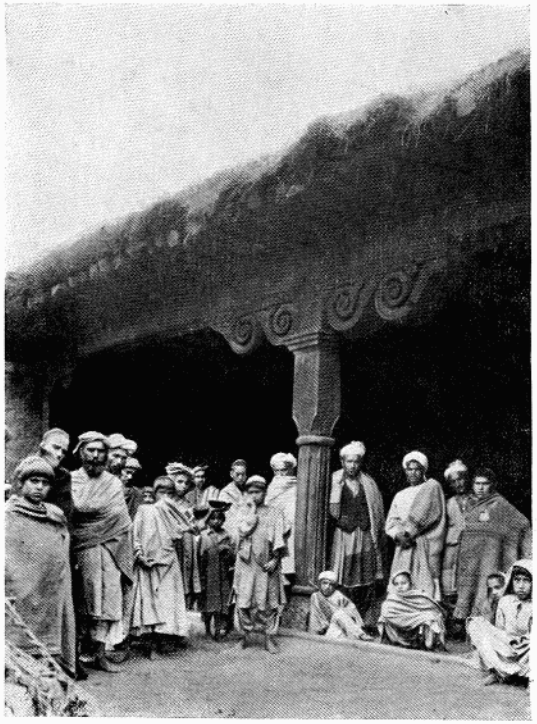
88. Sziklabércek a Kuz-tető alatt (a Pír-tető végén), az Asarai hegyhátról.

89. Ibráhim Bábá és Mír Válí, Ranzero falucskából, és két másik gudzsar.
(Ezekkel beszéltem fenn a Pír-tetőn.)

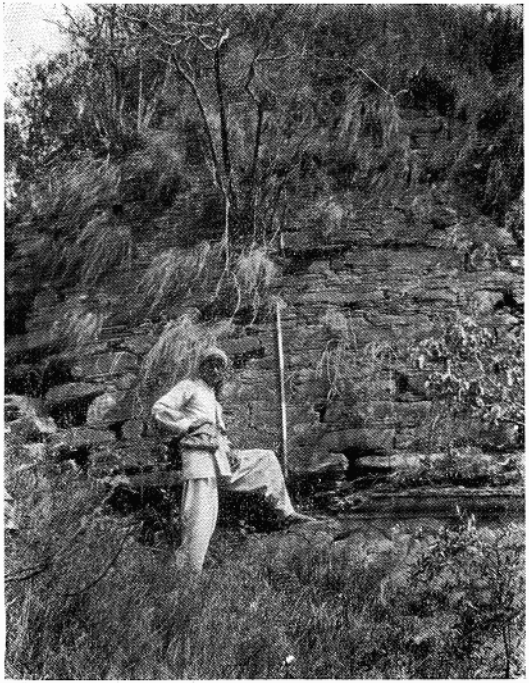
90. Rombadőlt erőd falainak maradványa a Bar-tetőn.

91. Csakészár középső mecsetje.

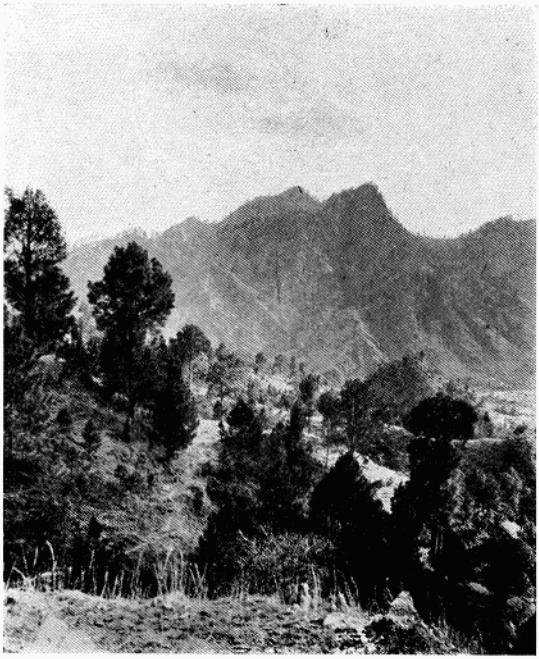
92. A csakészári Abdul Jalíl Khán (†) és az upali Firóz Khán.

93. A tóp-darai sztúpa lába. (Gókand.)

94. Az Ilam csúcsának szirtjei.

95. Kilátás Sódara fölül a Gókand völgyébe.

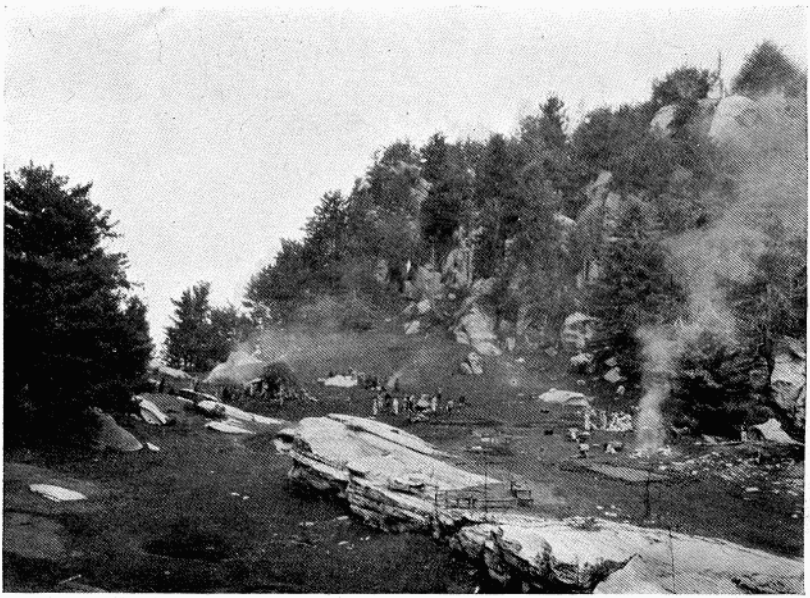
96. Csangá falu Púranban.

97. Kilátás a Navé-ghákhé hágóról Bunér középső része felé.

98. Kilátás a Ramanai hegyhátról Bunéron át.
Az előtérben ősi lakóházak maradványai.

99. Bemélyedés az Ilam-hegy tetején, a szent forrással és Hszüan-cang «kő-párnáival».

fegyverzetű csapatoknak. Erix-et menekülése közben a maga emberei ölték meg és fejét elvitték Nagy Sándorhoz. Tizenhatodik táborhelye után megérkezett az Indushoz. Ott Hefaisztion már mindent előkészített volt az átkelésre.

Itt, ahonnét kiindult benyomulása a tulajdonképpi Indiába, el kell búcsúznunk a nagy hódítótól. Nagy Sándor győzedelmes előnyomulása a Pandzsáb tágas síkságán, mindenkor lebilincselte történetíróinak érdeklődését a távol India csodáinak örök bűvöletével.

De akik ismerik a mai India északnyugati határszélén túl elterülő tájak természeti nehézségeit és ismerik annak a vidéknek újabbkori katonai történetét: még jobban meg kell hogy ragadja őket a leküzdött természeti akadályok roppant tömege, amelyek felett Nagy Sándor géniusza és szívós macedónjainak kitartása és vakmerősége győzedelmeskedett az indiai diadalutat megelőző hosszú hadjáratban.

HUSZONHARMADIK FEJEZET.

Csakészáron és Púranon keresztül.

Sajnálkozva vettem búcsút április 30-án reggel Aornostól. Épp ezért örültem, hogy nagyobbrészt az Upal-lánc mentén vitt aznapi utunk és ismét és ismét visszapillanthattam a nevezetes történelmi színhelyre. A Pír-tető fekvése szembeszökő az uralkodó Únra oldalában.

Fáradalmas, hosszú napi menet után estére megérkeztünk Csakészárba, az azí-khél törzs völgyeinek főhelyére. Úgy éreztem, visszacseppentem megint a jelenbe és a meglehetős forrongó közelmultba. Kellemes és érdekes két napot töltöttem ott és a környéken. A helység körüli hegyoldalban sok fal-omladék van, ősi lakóházak maradványai. Láthatólag évszázadok óta «bányásszák» a romokat, köveit elhordják a városkába építkezés és földterraszok feltöltésének céljaira. A Bádsáh uralmának megalapítását megelőző években Csakészár színhelye volt az odavaló főcsaládok örökös villongásának. Védőtornyait a Bádsáh földig leromboltatta és szilárd erődöt építtetett «hákim»-ja számára. Azóta rend van.

Kísérőim az Aornoson töltött szép napok alatt s az odavívő és visszatérő útban derekasan kimerültek. Márcsak ezért is jól fogott a kétnapos pihenő Csakészárban. Itt lenn, ebben a mintegy 1200 méteres magasságban már tűrhető enyhe volt az idő. Sátram körül a legyek és szunyogok újjászületve ünnepelték a tavaszt. De azért magam is örültem a rövid «pihenőnek». Sok írásbeli munkám halmozódott fel.

Sáh Álam felhívta figyelmemet, hogy az Indus szurdokában magasabban fenn van egy Batéra nevű kis dard

falu, amelynek a lakói — mindössze hatvan-nyolcvan család — a kohisztáni nyelvnek olyan formáját beszélik, amely egészen egyedülálló. Néhány batérai embert a nagy szegénység jószerencsémre éppen akkoriban űzött le a hegyek közül a «városba», hogy munkát keressenek ; odafenn olyan kevés a mívelhető föld, hogy inséget szenvedtek. Felhasználtam az alkalmat, hogy jegyzeteket készítsek ismeretlen nyelvükről. Sáh Álam, hiába hogy olyan sok nyelvet beszélt, alig-alig tudta tolmácsolni a kohisztáninak ezt a ritka alakját. A véletlen segítségünkre jött. Egy kegyes hírben álló *mián* tanító híre lecsalt két értelmes batérai embert Csakészárba. Ezek is ott voltak éppen ezekben a napokban. Mind a ketten tudtak a maguk nyelvén kívül dubéri és pastu nyelven. Így azután még sem bizonyult olyan igen küzdelmesnek a nyelvészeti jegyzetek készítése, mint eleinte hittem. Sir George Grierson számára végeztem ezeket a feljegyzéseket.

Csakészár közel van négy sűrűn járt út találkozásához : a Kánából, Felső-Ghórbandból, Púranból és az Indus völgyéből erre vezető utakhoz. Az életrevaló azí-khél törzsnek jókora megmunkált földjei vannak a környéken és azokban a völgyekben, amelyeket átszelnek az említett utak. Ennek köszönhető, hogy Csakészár jelentős kereskedelmi központ messze földön. Ezenkívül mohamedánus teológiai iskolája is van. Második este és az utolsó reggelen még egyszer ellátogattam a négy *jumát* «iskoláiba», a mecsetek árnyas udvaraiban (47. kép). Érdekes élmény volt ez.

Hat «nagy mullah» vonzza ide a határszél vidékeiről s a határszélen túlról is, a tanítványokat ebbe a furcsa, a középkori egyetemekre emlékeztető iskolába. Egy-két éve még Khán-khélo Abdul Jalíl, egyik főbb azí-khél családbeli ember volt a főnöke ezeknek a mullah-oknak, hírneves hirdetője az igének. Abdul Jalíl halála óta a csakészári iskolák fénye, úgy beszélik, kissé elhalványult. De most százhúsznál több *tálib-ilm* volt még az iskolában, valamennyien, tanítóikkal együtt a pathán gazdáknál kapnak szállást és ellátást ; ennek fejében a Bádsáh elenged nekik valamit a dézsmából.

Csakészár kellemességeit, — jó élelem, támogató helyi patrónusok, egyenletes éghajlat — messze földről jövő vándortanítványok is méltányolják. Szépszámú iskolázott afghánisztáni szívja itt magába a mohamedánus tanokat és vallásos hagyományokat, egy kis arab nyelvtannal és perzsa szépirodalommal egyetemben. Kérdezősködtem, nincs-e a tanítványok között, akivel a meghitt turkí nyelven beszélgethetnék. Egy jóképű őszszakállú embert kerítettek erre elő, látható büszkeséggel, a nagyhírű Bokhára szülöttét. Először nagyon elálmélkodott, amikor turkí nyelven szólítottam meg, mert tizenegy éve, hogy elkerült Közép-Ázsiából és ott is főleg perzsául beszélt, az írástudók nyelvén. De lassan-lassan megoldódott a nyelve. Huszonhét éve vándorló diák s alighanem megvan rá az oka, hogy ne tekintse magát elég járatosnak a tudományban, ahhoz, hogy letelepedjék és most már ő vezessen be másokat a szent törvények titkaiba.

Még egy másik érdekes alakkal ismerkedtem meg a *tálib-ilm*-ek között elutazásom reggelén, a «középső mecsetben». Vörösképű özbeg ifjú volt ez, Makdúm-nak hítták. Az afghán-turkesztáni Talikhánba való volt. Kábulban és Jalálábádban tanult s most egy év óta itt tanul és él kedve szerint Csakészárban. A szép faragottfa-árkádos imádkozó csarnok előtt (91. kép), a kövezett udvarban üldögélt társai között nagy csinár-fák árnyékában. Nagy volt az öröme, amikor anyanyelvén szóltam hozzá. Szóra nyitotta száját, de csak elakadt a szava s bár egyre mozgott a szája, egyetlen hang nem jött ki a torkán, sem turkí, sem más nyelven.

Kacagásba fúlt az egyoldalú beszélgetés. Akkor értettem meg, mi a baja. A tanítványok éppen reggeli mellett ültek, közös tálból ették a rizst. Makdúm a megszólításra sietve felpattant helyéből, hogy válaszoljon, de előbb teletömte a száját rizzsel. Hatan voltak. Aki nem akarta, hogy felkopjék az álla, «élelmesnek» kellett lennie. Habzsolva nyelték a rizst. Versenyt ettek mindig. Makdúm ismerte már társainak mohó étvágyát, gondolta: biztos ami biztos, kiveszi a részét, mielőtt átengedi a tálat a többieknek.

Amikor végre betuszkolta magába a hirtelen behajigált utolsó falatokat, megindult a beszélgetés. Vídám elevenséggel beszélt korábbi tanulmányairól és reményéről, hogy nemsokára Delhiben folytathatja iskoláit. A szerény utiköltséget, amelyet felajánlottam neki, látható elégedettséggel fogadta el. Úgy látszik elegendő kárpótlásnak tekintette a netán mégis elszalasztott marék rizsekért.

De nem minden csakészári «egyetemi diák» ilyen barátságos a hitetlen idegenhez, mint ez a kedélyes turkí. Makdúm, szinte úgy éreztem — az ellentét hatása alatt — mintha nem is Ázsiából vetődött volna ide, hanem valahonnan Kelet-Európából. A *tálib-ilm*-ek a határvidék legfanatikusabb emberei. Ezt tartják róluk és nem ok nélkül. Abdul Jalíl khán, az odavaló főnökök egyike, pompás szál ember (92. kép), amikor Csakészár szűk sikátoraiban vezetett, óvatosan kivette Mauser-forgópisztolyát a tokjából és hanyagul, de jelentős mozdulattal jobb karjára fektette. Megértettem, miért teszi ezt. Nyilván azt hitte, nyugtalan vagyok, nem érzem magam biztonságban. De tapintatosságból kijelentette, magáért teszi, ajánlatos a vigyázatosság, mert vérbosszútól tart. Szerencsére nem került rá a sor, hogy megmutassa, mily félelmes fegyver ez az önműködő pisztoly a kezében. (Ennek a könyvnek az angol kiadása sajtó alatt volt még, amikor hírt kaptam róla, hogy derék vezetőm, Abdul Jalíl csakugyan áldozatul esett a vérbosszúnak!)

Május 2-án útra keltünk a Kághlun-hágón át nyugat felé Púran tágas, termékeny völgyébe. Festői oldalvölgyben *(nullah)* vitt utunk felfelé. A moha- és páfránylepte sziklákon kacagva szökellt lefelé a hegyi csermely gyöngyöző vize. A hegyoldalakon buja növényzet színes takarója: nagy kinyiltvirágú clematis-ok, örökzöld cserjék között virágzó kapaszkodó növények, az egész tájat mintha csak a Földközi-tenger áldott partjai mellől telepítették volna át ide Ázsia földjére.

A hegyhátról, amelyet csaknem 2000 méter magasságban szel át a hágó, meglepő kilátás nyílik a Ghórband-völgy forrásvidéke és a szaggatott vízválasztó lánc felé,

amelyen túl Szvát földje következik. A vízválasztó hegyláncból két vakmerő csúcs tolakodik a magasba : a Dvazare és az Ilam.

Fegyveres kísérőim a rhododendron-fák pompázó virágait tüzködték bele fegyverük csövébe.

De csakhamar felhők gyültek a hegyek csúcsa köré. A hágó túlsó oldalán alászállva, pergő záporban vonultunk be Alócs-ba, Púran új erőddel megerősített főhelyére. A sátrak későn kerültek elő ; szakadó esőben ütöttünk tanyát. A hosszú várakozás kényelmetlenségéért megvígasztalt és felderítette kedvemet a posta érkezése : súlyos postazsák, tele jó híreket hozó levelekkel. Három közülük kedves barátok kezéből érkezett Firenze tavaszi virágok pompájában úszó magaslatairól.

Két kellemes napi út következett ezután Púran termékeny földjén és a szomszédos Mukhozai hegyi területén keresztül. Európai ember szeme nem látta még ezeket a szép tájképeket.

Csangá faluban (96. kép), közel ahhoz a helyhez, ahol a szaggatott Dvazara-hegy keleti lejtőiről csörgedező patakok beleömlenek a Púran vizébe, megszálltunk éjszakára. Csangában történt, hogy a Bádsáh benyomuló seregét négy éve feltartóztatták és két hosszú napon keresztül keményen ostromolták Púran, Csakészár, Ghórband és Kána szövetséges törzsei. A Bádsáh szipáh-szálárja, Ahmad Alí — kísérőm és védelmezőm — volt az ostromlott csapat parancsnoka. Érthető büszkeséggel mutatta meg most nekem jobbról-balról a völgy meredek sziklás hegyoldalait, amelyekről végül is sikerült megtörnie és előznie az ostromlók túlnyomó seregeit annak idején.

Az ellenség erejét valószínűleg az eleség hiánya törte meg. Nem tudtak élelemhez jutni hazulról. Rendesen ez a titka a szövetkező pathán törzsek gyengeségének ilyesféle hadakozásukban. A kölcsönös bizalmatlanság, a közös szervezésben való járatlanság jellemzi ezeket a határszéli, demokratikus szövetkezéseket. Ez a titka, miért nem tudnak soha rendszeresen gondoskodni csapataik ellátásáról és élelméről.

A szállítás és élelmezés kérdésének fontosságát igen helyesen fölismerte a Bádsáh. Gondoskodott öszvérekről, lovaglóösvényeket vágott a völgyekben, utakat nyitott országa egyéb hegyi tájaira. Ilyen módon elejét veszi és felülkerekedik minden esetleges törzsi felkelésen.

Csangában még sok a tetőtlen ház, rombadöntött fal. De nyomát sem láttam, hogy az odavaló bábuzai törzsbeliekben talán a bosszuállás érzései lappanganának. Akárcsak a Bádsáh többi új alattvalói, úgy látszik ők is megkönnyebbüléssel fogadták az uralkodó kormányzásával beköszöntött belső békét, amely — egy időre legalább — örvendetes változást teremtett.

HUSZONNEGYEDIK FEJEZET.

Bunérba és az Ilam-hegyhez.

Május 5-én jó lovagló-úton kaptattunk fölfelé Mukhazai termékeny fővölgyében, nyugat felé. A jól megmunkált földek, az érőben levő búzatáblák tanuskodtak róla, milyen szerencsés ez a vidék, hogy itt nem ismerik a «*vés*»-rendszer «váltó-gazdaságát».

Élénk csermelyek csörgedeztek lefelé a Dvazare 3000 méteres magaslatairól. A dús erdők meg az alacsonyabb lejtők szép virágzó cserjéi is arra vallanak, hogy nincs hiány esőben. A zöldelő rétek nagy árnyas platánjai a patakok mentén Kasmírra emlékeztettek.

A jó kétezer méter magas Navé-ghákhé-hágó tetején elértük Bunér északkeleti határát. A magas hegytetőről megragadó képben tárult elénk Bunér tekintélyes területének jókora része: a tágas völgyeket elválasztó és keretező meredek hegyek elkülönült csoportjai domborművű térkép módjára bontakoztak ki tisztán szemem előtt (97. kép). Örömmel üdvözöltem ismét azokat az emlékezetes völgyeket és hágókat, amelyeken több mint huszonnyolc éve vándoroltam végig a bunéri fegyveres csapatokkal, régészeti utamon («Archaeological tour with the Buner Field Force»). Messze északkeletnek búcsúpillantást vetettem még egyszer arra a messze nyúló hegyláncra, amely Ghórband és Csakészár között emelkedik. Az Únra-hegy szaggatott orma áll őrt felette, az Indus felől. Alattam a közelben a bunéri oldalon merészen megszabdalt hegyek sorain futott végig tekintetem. Cédrusok és fenyvesek üdezöld palástot borítottak a hegyek vállára (95. kép).

Gókand festői völgyében, 1300 méter magasságban ütöttem fel sátramat két éjszakára, fojtó melegben. A rá következő napot nyeregben töltöttem. Hosszú lovagló utamért, lefelé a völgyön, megjutalmazott, hogy érdekes régi romokat fedeztem fel. 1898-ban nem juthattam el hozzájuk. Volt közöttük egy szép sztúpa, a tóp-darai oldalvölgyben, Bagra falu alatt (93. kép). Feltűnően jó állapotban maradt meg a gazdag növényzet közepett. Félgömbalakú dómjának és hármas talapzatának szilárd falai közül vad füge és más fák hajtottak ki. A romok közelében szép forrásra találtam. Alighanem ezért is építették erre a helyre a régi sztúpát. A nagy hőségben mi is, lovaink is, nagyon megörültünk a forrás vizének.

A hőség ettől fogva állandó kísérőnk maradt. Kellemetlenül emlékeztetett rá, hogy a síkságon növekvőben van a tikkasztó nyári forróság.

Május 7-én a Rádzsgalai-hágón át eljutottam Pácsá-ba. Ebben a nagy faluban van Bunér leghíresebb szentélye, Pír Bábá sírja. A szent remete neve — Pír Bábá — egyszerűen annyit jelent: «a szent öreg». Útközben valósággal belebotlottam egy kisebb sztúpa romjaiba. A környékbeli emberek sem tudtak róla. A közeli gudzsar viskók hulladékainak, szemétdombjainak a halmaza félig betemette az omladékot.

Pácsára jól emlékeztem még az 1898. évi büntető-expedició idejéből. Most két napot töltöttem ott a Bádsáh árokkal körülvett erődjének falai között. Részben azért határoztam rá magamat, hogy itt egy kissé elidőzöm, hogy utitársaim leróhassák kegyeletüket a hatalmas szent emléke előtt. Másrészt meg itt ragasztott az eső. Szerencsére az eső alább hagyott egy időre és éppen csak csepergett, amikor Ramanai-ban, magasan fenn az Ilam-hegy egyik kiágazásán sorra megvizsgáltam bizonyos érdekes régi tornyok és lakóházak maradványait. Kimerítő séta volt ez a gőzfürdőszerű, nyirkos hőségben. Nem lehetett észre nem venni, hogy Bunér nagy nyilt völgyében beköszöntött a meleg időjárás. Pácsa magassága már csak mintegy 750 méter a tenger színe felett.

Így azután nem csoda, hogy örültem neki, amikor május 10-én kutató utam utolsó szakaszára értem. Az Ilam-hegy csúcsát akartam még megmászni. Az Ilam a tulajdonképpeni Szvát és Bunér legszembeszökőbb tájjelzője.

Ősi legendák keringenek a hegyről. Már Hszüan-cang megemlékezik róluk. Az Ilam meredek kúpja 2800 méter magasságba tornyosul, nemes elszigeteltségben a belőle kiágazó erdős hegyhátak fölé. Bai falu felett kezdtük meg a mászást. Jól emlékezem 1898 egyik fagyos januáriusi éjjelére, amikor régi barátommal, L. C. Dunsterville tábornokkal (fiatal kapitány volt akkor) és régi ezredével, a huszadik pandzsábi regimenttel táboroztam ebben a jókora faluban.

Első este Ilam-kile faluig jutottunk. A főcsúcs és a tőle délre kiágazó szaggatott Alak-hegy között rejtőzik ez az elzárt kis fészek. A kapaszkodás fáradalmait a meredek szirteken és mélyen bemetszett szakadékok körül, enyhítette az övről-övre változó növényzet csodálatos gazdagsága. Alant még bársonyos narancs-vörös virágok csüngtek fürtökben a fák lombtalan ágairól. Meglepetéssel ismertem fel ezekben a fákban a nyugati Pandzsáb síkságának *dák* nevű fáját. Nyilván a lejtők védett, napos déli fekvésének köszönhető, hogy ilyen szépen díszlik ez a fa itt 2000 méter magasságban. Feljebb aztán a viola és sok más bájos virág díszlett, nagy változatosságban, ahol csak egy kis termékeny föld tapadt a kréta- és gránitsziklákhoz.

Régi ismerősök voltak ezek a virágok, de amily keveset tudok a botanikából, nevüket bizony nem jegyezhetem fel. Kellemes volt elgondolni, hogy ez a dús virágdísz már Hszüan-cang figyelmét is felkeltette, holott ez a kínai zarándok főként a szent dolgokra függesztette szemeit.

Elbeszélésében ezeket mondja a nagy vándor:

> Méng-csieh-li-től délre, több mint 400 *li* távolságra van a Hi-lo-hegy. A hegy völgyének patakja nyugat felé folyik. Ha keletnek haladsz benne fölfelé, sok virág és gyümölcs szegélyezi a folyót s kapaszkodik fel a hegyoldalban. A hegyeken és a meredélyeken nehéz átjutni, a szakadékok kanyargók és görbék. Hangos beszéd vagy zenei csengés visszhangja üti meg füledet. A vízmosásban mesterséges párnák módjára hevernek

sorjában a négyszögletes kövek. Itt volt az, hogy Buddha valamikor egy korábbi léte idejében életét adta oda, hogy a szent tanok egy fél versszakát meghallhassa.

Foucher vetette fel először azt a feltevését, hogy a *Hi-lo* azonos az Ilam-heggyel. Feltevését igazolja az én megfigyelésem is. Bizonyítják «a párna módjára heverő négyszögletes kövek». A hegy távolságát Méng-csieh-li-ből (vagyis Manglavarból) tévesen jegyzi fel a kínai zarándok. A valóságban mintegy 130 kilométer ez a távolság. De helyesen figyelte meg, hogy a hegyi patak nyugatnak folyik. A hegytömeg legfőbb víz-ere azon a völgyön folyik le, amely a Karakár-hágó bunéri oldala alá száll le, vagyis nyugat-délnyugatnak. Erre vezet föl a legkönnyebb út a tetőnek ahhoz a végéhez, amelynek Dzsógián a neve. Arra járnak rendesen a mai idők hindu zarándokai. Így hát megint csak megerősítve látjuk pártfogó szentem topográfiai érzékét, legalább is az irányok felismerésében.

Helyenkint ősi lakóházak és rég ideje elhagyott terraszos földek nyomai mellett vezetett el fölfelé vivő utunk. De ezeknél is több örömöt leltem tanyám kellemes hűvösségében ezen az estén. Ilam falu közelében ütöttünk tábort 1800 méter magasságban a tenger felett. A falu földjei és majorságai ott húzódnak meg egy kis rejtett medencében. A falu lakói *mián*-ok, a pácsai szent Pír Bábá állítólagos leszármazói. Érdekes összhangban van ez a hegy szent hírével, a buddhista időkben.

Ilam-kiléből még csaknem ezer méter a hegy tetejéig. Ezt a végső szakaszt másnap, május 11-én délig megjártuk. Eleinte erdős lejtőn haladtunk felfelé a vízválasztó bemélyedéséig a Dzsaoszu-hágó felé. Ott megpillantottam a Szvát folyót és a Mingaora és Szaidu körül bejárt völgyek végeit. Azután meredeken kapaszkodtunk tovább mállott sziklák tömegei között. A sziklákat néhol befűrészelte és meglepő alakura véste, faragta a víz vájó munkája.

Végül elértük a fő hegycsúcs toronyszerű sziklatömegét. Nehezen megmászható, különálló, négyszögletes templomtornyok módjára mered fel a négy szirt-orom. A legkeletibbnek a teteje kis lapos síkká simul. Fatörzsekkel mester-

ségesen megnagyobbították ezt a tetőt (94. kép). Az ősi helyi hagyomány szerint, amely ma is él még hindu álruhájában, itt volt Rámacsandra, — a testet öltött Visnu — trónusa. Alsó-Szvát falvaiból és a határszél szomszédos részeiből sok hindu boltos zarándokol el ide évente családostul. A gudzsarok versenyre kelnek velünk kegyes buzgóságban; ők persze azt hirdetik, hogy ez a hely egy igaz hitű vértanu *(sahíd)* nyugvóhelye.

Valóban nagyszerű, messzeterjedő a körkép, ami elénk tárul ezekről az ormokról. Szvát Kohisztán és a Hindukus nagy havasi láncaitól Dír-en és az Indus kanyarulatán túl egész Felső-Szvátot magába ölelte ez a panoráma és Bunért, le egészen a Juszufzai lapályáig. A forró nyár páraköde terült rá a síkság távolibb részére. Az rejtette most el szem elől Pesávart és Tiráh meg a Szaféd-koh hegyeit Kábul felett. De eső után vagy az ősz tiszta légkörében ezek is felbukkannak a látóhatáron. Eszményi pont volt ez arra, hogy itt vegyek búcsút ezektől a változatos, érdekes tájaktól, amelyekről — jó szerencsém úgy akarta — fellebbenthettem kissé a «*purdá*»-t (a fátylat).

De az Ilam-hegyet majd mindig felhősapka borítja a déli órák elmultával. Így hát nem volt célja, hogy tovább is ott időzzem a sok vihart látott vén hegy ormán.

Lefelé szállva a meredélyes szirteken, mintegy hatvan méternyire, megtaláltam a fákkal körülvett mélyedést, amelyben a hegy kis forrása fakad és közelében egész füzérét a tiszta vízű, kerek medencéknek. A hindu zarándokok szentnek tartják a forrásokat. Különös örömmel ismertem fel a kis medencék mellett sorakozó nagy, lapos tetejű sziklákban Hszüan-cang «párnaszerű négyszögletes köveit». Csakugyan mintha ember keze formálta volna őket. Bizonyos, hogy ezeket a sziklákat látta és ezekről beszélt a kínai zarándok (99. kép).

A két tetőcsúcs között behorpadó nyereg szélessége csak mintegy százhetvenöt lépés. Ugyancsak sűrűn zsúfolódtak sátraink ezen a szűk helyen, amikor felütöttük táborunkat ezen a regényes helyen. Két fagyos éjszakát töltöttünk a hegytetőn. Napkeltekor még dér lepte be a

földet. A tábortüzekre jókora fatuskókat vetettek az emberek, hogy megmelengessék gémberedett tagjaikat. A szipáhszálár vén «konyhafőnöke» kényelmes konyhát rögtönzött egy fantasztikusan kivájt, nagy szikla tövében. Úgy festett a hatalmas üreg, mint valami megkövesedett szauriusz felső állkapcsa.

HUSZONÖTÖDIK FEJEZET.

Hazatérés.

Május 13-án reggel fölkerekedtünk, hogy leszálljunk a hegytetőről a Szaidu-ba vívő völgy felé. A hegy szaggatott bástyafala mentén meredeken ereszkedtünk alá az északi oldalon Szarbál kis alpi rétjére, a Bádsáh nyári tanyájára és tovább Miána falucska erődjéhez és házaihoz. Ott tábort ütöttünk. Másnap folytattuk utunkat a völgyben, Kukrai és Batéra falvakon át, amelyeket már Szaiduból felkerestünk volt márciusban. Szaidu-ba visszatértünkkor a Bádsáh szíves melegséggel üdvözölt.

A Bádsáh tágas fogadó csarnoka mellett egész sor kis szobát tartottak fenn számomra. Bizony meglehetős nyomott levegő terjengett a sötét helyiségekben. A szobák fallal körülkerített kis udvarra nyiltak. Arra vall ez, hogy valamikor a család nőtagjai lakhattak bennük. Egy napot töltöttem itt. Sorra fogadtam utitársaim búcsúlátogatásait. Megfelelő ajándékokat osztogattam ki közöttük. A főmegbízott (Chief Commissioner) oly szíves volt, hogy maga gondoskodott ezekről az ajándékokról még hazulról való útrakelésem előtt a maga *tósakháná*-jából, különös méltánylásául — mint mondotta — utam «politikai» értékének.

A magam szállásán is, a Bádsáh lakosztályában is hosszasan elbeszélgettem az uralkodóval. Régi jó barát módjára nyiltan beszélt a mult küzdelmeiről, megpróbáltatásáról és jövő terveiről.

Május 16-án végleg búcsút vettünk egymástól. Mélyen átérzett köszönetet mondottam szíves házigazdámnak, a Bádsáhnak, trónja örökösének, a derék Sáhzáda Dzsahánzeb Száhibnak és birodalma főbb embereinek. Négy órába

sem telt és a fejedelem motoros kocsiján, a szipáh-szálár és Rádzsa Sáh Álam társaságában a nemrég megnyílt kövezetlen úton legördültünk Malakandba. Márciusban jártam már erre, ismertem az utat és a tájat. De most alkalmam nyílt rá, hogy a sokféle hatást és élményt egyetlen képpé egyesítsem. «Udijána» nagy fővölgyének termékeny gazdagsága maradt meg legélénkebben emlékezetemben.

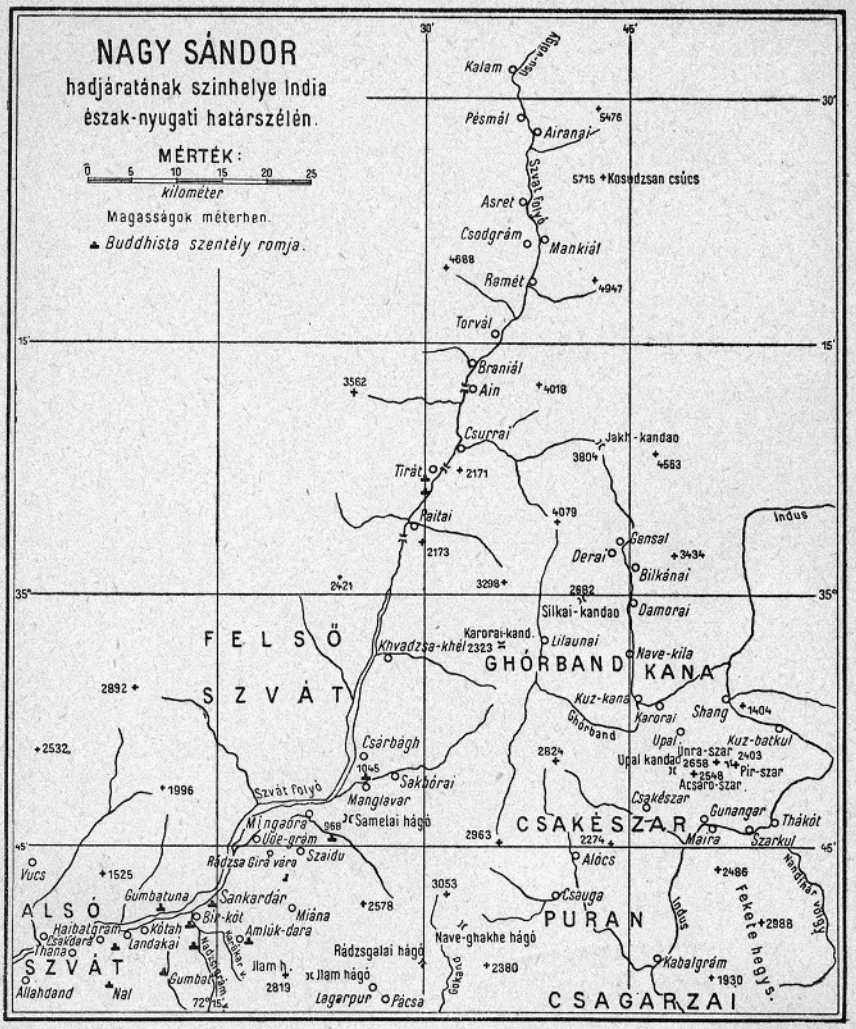
Hamarabb, mintsem kívántam, megpillantottuk Malakand bástyáit és komor, középkorias tornyait. Metcalfe-nak, a politikai ügyvivőnek vendégszerető otthonában, magasan fenn a hágó felett, szváti expedicióm véget ért.

Örömmel nyújtottam volna meg utazásomat, akár hónapokkal is, de befejezésre váró, súlyos irodalmi feladatok haza szólítottak. És az a tudat is siettette hazatérésemet, hogy máris eléggé kiaknáztam szíves házigazdámnak és népének vendégszeretetét. Nem akartam, hogy még több áldozatába kerüljek és még többet fáradozzon értem.

Rövid látogatást tettem a már nyári forróságban olvadozó Pesávarban, majd pedig néhány kellemes hűvös napot élveztem Nathiagali erdős magaslatán, az Északnyugati Határtartomány nyári székhelyén. Keen ezredes vendégszerető meghívása lehetővé tette, hogy viszontlássam ezt a mindig segítésre kész, kedves régi barátomat és előszóval is kiegészítsem korábbi beszámolóimat arról a földről és népről, amelyet most színről-színre megismertem. Azután Murree-ban állottam meg rövid időre és megismertettem W. J. Norman kapitányt, India topográfiai hivatala határszéli körzetének vezetőjét (Deputy Director of the Frontier Circle of the Survey of India) utunk térképező munkájának eredményével.

Murree-ból visszatértem Kasmírba.

De még onnan, szeretett «havasom» nagyszerű hegyi táborhelyéről is gyakran vissza-vissza szálltak gondolataim legboldogabb vándorutam színtereire, gyönyörűséggel emlékeztem és emlékezem ma is erre az útra, a legkedvesebbre, amelyet csak megjártam valaha a Pámírok és az Indiai-óceán között.

100. Stein Aurél kutatásainak színtere.

TARTALOM.

		Oldal
Az angol kiadás előszava		5
1.	Régi célom, túl a határon	11
2.	Elindulok Szvát felé	18
3.	Buddhista romoknál	26
4.	Egy régi barátom fogad	31
5.	Bír-kót és a többi romok körülötte	38
6.	Nagy Sándor benyomul Szvátba	49
7.	Uttaraszéna király sztúpája	57
8.	Ude-grám és ősi erődje	61
9.	A Bádsáh fővárosában	69
10.	Buddhista romok Szaidu és Manglavar környékén	78
11.	Útban Szvát Kohisztánba	87
12.	Eljutok Tórválba	96
13.	Útban a Szvát forrásaihoz	101
14.	A Szvát és az Indus vízválasztóján keresztül	106
15.	A Silkai-hágón keresztül és onnan le Kánába	112
16.	A Pír-tető megmászása	119
17.	Aornos felkutatása	126
18.	A Pír-hegy felvétele	133
19.	Nagy Sándor megostromolja Aornos sziklavárát	139
20.	Aornos helyének megállapítása — a helyszínén	146
21.	Régi emlékek a Pír-tetőn	152
22.	Búcsú Aornostól és történetétől	157
23.	Csakészáron és Púranon keresztül	162
24.	Bunérba és az Ilam-hegyhez	168
25.	Hazatérés	174

KÉPEK JEGYZÉKE.

Oldal

Stein Aurél legújabb arcképe (1929) 2
India térképe. (Szöveg-kép) 10
1. A kormányzóság háza Pesávarban. (Az Északnyugati Határtartomány főmegbizottjának otthona)..... 16
2. Kilátás a Malakand-erőd mellől az Alsó-Szvát völgyére 16
3. Rombadőlt lakóházak és torony a Bandakai hegyháton, Kótah felett 16
4. Buddhista szentély romja Nal-ban 16
5. Domborművek egy szváti buddhista szentély (valószínűleg a nal-i szentély) romjaiból. (Most a calcuttai császári múzeumban).. 16
6. A tóp-darai buddhista sztúpa, Haibat-grám felett..... 16
7. Rádzsa Sáh Álam, Darél és Tangír volt főnökének unokaöccse 16
8. Kis szentély Gumbatúnában, a Szvát-folyó felett..... 16
9. Átkelés tömlőn a Szvát jobbpartjára, Gumbatúna alatt. A Bír-kót hegy a folyó balpartja felett 16
10. Buddhista emléktornyok romjai, Bír-kóttól délnyugatra 16
11. Buddhista szentély romja, Gumbatban, a Kandag völgyében. (Délnyugatról tekintve) 16
12. Buddhista szentély romja Gumbatban, a Kandag-völgyében. (Jobbról a bejárat) 32
13. Buddhista sztúpa és szentély romja Gumbatúnában. (A távolban rizsföldek és a Szvát-folyó medrei) 32
14. Buddhista sztúpa romja az Amlúk-dara völgyben. (A talapzaton és a tetőn emberek állanak) 32
15. Buddhista sztúpa és kolostor romja Tókar-darában, délről 32
16. Tókar-dara völgyszorosa és a sztúpa-rom..... 32
17. Víz-duzzasztó falai a tókar-darai buddhista szentély romjai alatt 32
18. A Bír-kót hegy erődjeinek délkeleti része. (A távolban látszik az Ilam-hegy hófedte csúcsa) 48
19. *Térkép:* A Bír-kót hegy erődromjának vázlata..... 48
20. Falak a «Rádzsa Girá vára» hegygerincén, Udegrámban. (A legmagasabb ponton a Takht néven ismert torony romjai) 48
21. Rombadőlt tornyok a Bír-kót hegy északnyugati végén. (Balról lent a Szvát folyó) 48
22. A Sankardár-sztúpa romja. (Állítólag Uttaraszena király építtette. Az előtérben a sztúpa külső talapzatán át vágott lesűlyedt út) 48
23. Elefántfejre emlékeztető sziklafal, Ghalagai mellett..... 48
24. Sziklába faragott királyszobor, a Sankardár-sztúpa feletti barlangban..... 48
25. *Térkép:* Ude-grám rombadőlt erődjének vázlata 48
26. Fal «Rádzsa Girá vára» keleti hegynyúlványán, Ude-grámban.. 48
27. Rombadőlt erőd a Rádzsa Girá várának keleti hegynyúlványán, Ude-grámban. (A forrás alól felvett kép) 48

Oldal

28. Ősi erősség romjai Ude-grám felett. (Kilátás a hegyoldalra).... 48
29. Kilátás lefelé Ude-grámra és a Szvát folyóra a Rádzsa Girá várának gerincéről 48
30. Rádzsa Girá vára, Ude-grám. (Az északnyugati hegygerinc, rajta bástya) 64
31. Megerősített hegygerinc, Rádzsa Girá vára, Ude-grám..... 64
32. Mingaora házai, délről 64
33. Faragott bolt-ajtó Mingaorában 64
34. Hindu kereskedő boltja Gógdarában 64
35. Szaidu tornyai, hivatali épületei és lakóházai..... 64
36. Bádsáh Miángul Gul-Sáhzáda, Szvát uralkodója. *Ülnek:* (balról jobbra) Ahmad Alí, a szipáh-szálár; Hazrat Alí, a vazír; Bádsáh Miángul, Szvát uralkodója; Sáhzáda Miángul Dzsahánzeb, az uralkodó fia. — *Állnak:* Ataullah Khán; Rádzsa Sáh Álam; Abdul Latíf Khán 64
37. A Sinásze sztúpa romja..... 80
38. Miángul Abdul Vaháb Gul-Sáhzáda száhib, Szvát uralkodója 80
39. Sziklába vésett Bodhiszattva szobrok Kukrai mellett 80
40. Buddhista istenségek sziklába vésett alakjai Serárai alatt..... 80
41. Buddhista sziklavéset Sakhórai felett..... 80
42. Buddhista sztúpák falomladékai, Seráraiban 80
43. Homlokzatától megfosztott sztúpa romja Csárbágh mellett.... 80
44. A forrást védő torony romja. (Rádzsa Girá vára, Ude-grám.... 80
45. Sztúpa omladéka Dzsurdzsuraiban, a Dzsanbil-völgyben..... 80
46. Sziklatömb, rajta «Buddha megszárogatott ruhájának nyoma», a Szvát-folyó jobbpartján 80
47. Tanítványok és mások csoportja a Garai madraszah előtt, Csakészárban 80
48. Dzsamadár és Nikpi-khél területről való fegyveres kíséret..... 80
49. Sziklába vésett Bodhiszattva-szobor a Nangriál-hegyhát lejtőjén, Manglavar felett 96
50. Buddha titokzatos lábnyoma, kharósthi felirattal, Tirát felett.. 96
51. Mecset Csurraiban, Tórválban..... 96
52. Tórváliak csoportja Braniálban 96
53. A Szvát hídja Ain-ban, Braniál alatt..... 96
54. Faragott ajtó Csurraiban 96
55. Faragott faoszlopok Braniál főmecsetjének loggiájában..... 112
56. Fafaragással díszített loggia Braniálban. (Jahja Malik háza)... 112
57. Sikátor Braniálban..... 112
58. Csód-grám falu délről. (A háttérben havas hegylánc Kalám felett) 112
59. A Szvát-folyó völgye. Balról a Kosudzsan hegynyúlvány tömege. (A kép Pésmál felett készült)..... 112
60. Az Aszret-völgy a Szvát-folyó jobbpartja feletti lejtőről..... 112
61. A Kosudzsan hegytömege Airanai-ból 112
62. A Szvát völgyének feje, a Korunduke hegyhátról, Pésmál felett. (Balról az előtérben Dzsálban falucska. A távolban az Utrót-völgy bejárata. Jobbról Kalám falu)..... 112
63. Havas csúcsok a Dzsaba-völgy felett. (Balról legszélről a Dubér-völgybe vivő Csonkur-kandao-hágó) 112
64. Lakoma a ramazán után, Braniálban. *Középütt ül:* Ahmad Alí, a szipáh-szálár; Abdul Latíf Khán; Rádzsa Sáh Álam 112
65. Csód-grámban toborzott tórváli teherhordók..... 112
66. Avalokitesvara Boddhiszattva sziklába vésett szobra, félig a törmelékbe süppedve, Dzsáre falu mellett..... 112
67. Havas hegylánc Mankiál felett, a Kosudzsan csúcsaival (5715 m), a Korunduke-hegyről, Pésmál felett 112

Oldal

68. Pathán sír vésett sírkövekkel, Bilkánai alatt 128
69. Pihenő az útszélen, Khvádzsa-khél felett. A szipáh-szálár és kísérete teázik 128
70. Lilaunai új erődje 128
71. Kilátás a Silkai-hágóról a Kána-völgy feje felett emelkedő havasokra 128
72. A Ghórband-folyó hídja Karóraiban. (Egyetlen gerenda fogja át a folyót) 128
73. A kánai Dóst Muhammad Khán erődje Bilkanai-ban 128
74. Kána khánjainak kísérete Damóraiban 128
75. A Pír-lánc az Únra-hegy délnyugati lejtőjéről 144
76. Upal falu délkeletről 144
77. A Burimár havasi legelő és a Burimár völgytorok lejtője a Máslunról 144
78. A Pír-tető nyugati lejtője a Máslunról 144
79. A Dratszerge és Bénamáz hegyhátak, a Pír-tetőről keletre, a Lande-hegyről 144
80. Az Upal-hegylánc gerince Csat-ból 144
81. Havas hegylánc a Ghórband- és Dubér-völgy között az Upal-hegylánc gerincéről 144
82. Havas hegylánc a Szvát-völgy fejénél, a Lánde-hegyről északnak. (Jobbról a Mankiál felett emelkedő magas csúcsok) 144
83. Az Únra-csúcs a Kuz-tetőről 144
84. A Pír-lánc északi vége a Bar-tetővel és a Lánde-tetővel; távolban a Szvát és Indus vízválasztója. (A 83. kép folytatása, jobbról) 144
85. Földek a Pír-hegy közepe táján. (A távolban a Bar-tető és Lánde-tető 144
86. A Pír-hegylánc az Únra-csúcs délnyugati lejtőjéről 144
87. Az Indus-folyó. Háttérben havas hegylánc Kághán felé. (A felvétel a Kuz-tető alatt készült) 160
88. Sziklabércek a Kuz-tető alatt (a Pír-tető végén), az Asarai-hegyhátról 160
89. Ibráhim Bábá és Mír Váli, Ranzero falucskából, és két másik gudzsar. (Ezekkel beszélt a szerző fenn a Pír-tetőn) 160
90. Rombadőlt erőd falainak maradványa a Bar-tetőn 160
91. Csakészár közepső mecsetje 160
92. A csakészári Abdul Jalil Khán (†) és az upali Firóz Khán 160
93. A tóp-darai sztúpa lába. (Gókand) 160
94. Az Ilam csúcsának szirtjei 160
95. Kilátás Sódara fölül a Gókand völgyébe 160
96. Csaugá falu Púranban 160
97. Kilátás a Navé-ghákhé-hágóról Bunér középső része felé 160
98. Kilátás a Ramanai hegyhátról Bunéron át. (Az előtérben ősi lakóházak maradványai) 160
99. Bemélyedés az Ilam-hegy tetején, a szent forrással és Hszüan-cang «kő-párnái»-val 160
100. *Térkép:* Stein Aurél kutatásainak színtere: Nagy Sándor hadjáratainak színhelye India északnyugati határszélén 177